

LAKÓK A KÁRPÁT-MEDENCE HAGYOMÁNYOS VILÁGÁBAN A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN¹

FARAGÓ TAMÁS

1. Bevezetés

A háztartásokban lakóként élő népességről nem sokat tudunk meg az iparosítás előtti korszakot tárgyaló népesség- és társadalomtörténeti irodalomból. Ha a nemzetközi kutatásban egyáltalán szóba kerülnek, főként a szegénység és az özvegyülés (vagyis a nők helyzetének történeti alakulásával foglalkozó kutatás) egyik résztemáját képezik, a kutatók tehát elsősorban társadalomtörténeti szempontból közelítik meg a kérdést. Demográfiai elemzésükkel nemigen találkozunk. Valójában csak két régió vonatkozásában – a skandináviai és a csehországi kutatások között – akadtunk érdemleges, számunkra használható publikációkra, bár ezek jelentős része még a hetvenes-nyolcvanas évek terméke.²

A hazai szakirodalom eredményeinek taglalása még a fentieknél is könnyebb. Egyszerűen nem akadtunk olyan műre – lehet persze, hogy bennünk van a hiba –, amely a hagyományos világban a lakóként azonosítható népességgel (akik az egykorú jogi terminusokat használó adóösszeírásokban a „háztalan zsellér / subinquinus” kategóriával azonosíthatók) demográfiai szempontból foglalkozott volna.³ Úgy tűnik számunkra, hogy ez a téma egész egyszerűen nem érte el a hazai kutatások „ingerküszöbét” – persze nem teljesen függetlenül attól a sajnálatos tényről, hogy manapság a történeti demográfia önmagában

¹ Az európai társadalomtörténeti konferencián (ESSHC, Bécs, 2014. április 23–26.) tartott előadás kibővített és jegyzetekkel ellátott változata.

² A teljesség igénye nélkül I. Löfgren 1974, Hanssen 1980 (Svédország), Plakans 1975 (Baltikum), illetve Seligová 1996 és Ogilvie – Cerman 1995 (Csehország) kutatási eredményeire utaltunk.

³ A zsellérek 18. századi helyzetét részletesebben tárgyaló Bársony István (Bársony 1973, 1984) demográfiailag elemezhető név szerinti forrásokat nem használt, Kováts Zoltán (1964) e kérdésre vonatkozó megállapításai pedig a források téves értelmezésén alapulnak. Benda Gyula viszont – főképp társadalomtörténeti szempontból fontos keszthelyi kutatásai során – e kérdés iránt nem igazán érdeklődött (Benda 1998, 2008). Ami egyébként érthető, mivel az általa használt keszthelyi római katolikus lélekösszeírások nemcsak a lakosság számát tekintve hiányosak, hanem strukturális hiányokat is tartalmaznak, így ilyen jellegű vizsgálatokra nem is lettek volna alkalmasak.

sem tűnik olyan hívószónak, amely tömegesen keltene fel a kutatók és doktórandszhallgatók figyelmét.

A lakónépességre vonatkozó kutatások hiánya több tényezővel is indokolható. Mivel a lakók már az iparosítás előtti korszakban is többnyire a szegényebb néprétegek közé tartoztak, és mivel társadalmi mozgalmakat, fontosnak tekintett társadalmi folyamatokat nem nagyon lehet összekapcsolni velük, az eddigi kutatások számára nem tűntek fontosnak. Mindez természetesen azzal is összefügg, hogy igen kevés a rájuk vonatkozó forrás. A lakók ugyanis nem hagytak maguk után terjedelmes és soktétéles hagyatéki leltárokat, nem írtak naplót és önéletrajzot, nemigen volt peres ügyük és örökösödési vitájuk, így nem sok róluk szóló információ található a levéltárakban őrzött iratok között.

Nem állunk jobban a számszerű adatok tekintetében sem. A lakók gyakran beleolvadtak a háznépbe, mint annak csekély arányú és jelentéktelennek látszó csoportja, ráadásul sokszor nehezen voltak megkülönböztethetők a szegény rokonoktól, illetve a szolganépességtől. Amit az is erősít, hogy egy részük nem csupán lakó, hanem egyúttal a háztartásfővel ténylegesen rokoni kapcsolatban is álló személy volt. (De erre a kérdésre még visszatérünk.) Nem csoda tehát, hogy kevés e témával foglalkozó kutatásról tudunk, hiszen ki akart volna egy olyan társadalmi csoporttal foglalkozni, melynek meghatározása és elkülönítése nehézkes, forrásanyaga szegényes, továbbá érdektelen, szürke és homogénnek tűnő massa-jellegük miatt nem várható velük kapcsolatban látványos és sokakat érdeklő kutatási eredmények.

Tulajdonképpen e sorok írója is véletlenül akadt e témára. Egy 18. század közepi demográfiai adatbázis készítése közben derült ki, hogy míg egy-két falu esetében a lakók kicsiny száma és gyakran 10%-ot sem elérő aránya miatt e csoport tulajdonképpen elhanyagolhatónak látszott, addig adatbevitelünk során számuk fokozatosan többeszre duzzadt, holott az adatbázis építését még be sem fejeztük. Nyilvánvalóvá vált tehát, hogy ezzel a csoporttal is kell valamit kezdenünk, és talán érdemes velük külön, részletesebben is foglalkozni. Ebben az írásban e felismerés tanulságait próbáljuk meg röviden összefoglalni.

Ám mielőtt a téma érdemi tárgyalásába belemerülnénk, röviden be kell mutatnunk – jelenleg még épülőben lévő – adatbázisunkat. A „Magyarország 1760” ideiglenes elnevezést⁴ viselő történeti demográfiai adatbázis létrehozását két tényező váltotta ki. Az első az ilyen jellegű munkálatok iránt az utóbbi évtizedekben megnőtt nemzetközi érdeklődés. A „szakma” törekvései jelenleg arra irányulnak, hogy standard módon felépülő, nagy esetszámú adatbázisokat hozzanak létre, amelyek segítségével az eddigieknél pontosabb és tartalmukban jóval gazdagabb demográfiai elemzéseket lehet végrehajtani. Mindez több

⁴ Az elnevezés onnan ered, hogy a feldolgozott összeírások néhány kivétellel az 1744 és 1771 közötti időszakban keletkeztek. Noha épp 1760-ban készített forrás nincs közöttük, az adatbázisban szereplő személyek összeírási évének medián értéke viszont majdnem pontosan 1760 lett, így ezt választottuk névként.

szempontból is fontos módszertani változást jelent. Egyrészt a nagyszámú összeírt személyt tartalmazó adatállományok használata révén jelentős mértékben csökkenthetők az eddigi, jórészt kis esetszámú – és gyakran atipikusnak látszó –, szórt és kicsiny közösségekre alapozott vizsgálati eredmények bizonytalanságai, esetenként látható ellentmondásai, hisz az adatbázisok az esetek túlnyomó többségében reprezentatív módon jönnek létre (sőt néha egy-egy régió vagy ország egyes népszámlálás jellegű forrásait akár teljes körűen is felölelhetik). Ugyanakkor az adatbázisok méretük és standard módon létrehozott adatsportjaik révén alkalmasak a fejlettebb, többtényezős statisztikai elemzési módszerek használatára. Végül a gépileg kezelhető adatbázisok egyénekre bontható adatállományuk miatt olyan kérdések megválaszolására is használhatóak lehetnek, amelyekre az eredeti források készítői annak idején nem is gondoltak. Vagyis segítségükkel kiszabadulhatunk az egykorú nyomtatott adatközlések által – mai szemmel nézve igen szűken – meghatározott gondolati keretek közül, melyek gyakran olyan kérdésekre koncentráltak, amelyeket ma már kevésbé tekintünk fontosnak. Emellett a korabeli összeírók számos adatot nem dolgoztak fel, melyeket összeírtak ugyan, de elemzésüket és közlésüket akkoriban nem ítélték szükségesnek, ma viszont érdekesnek tekintjük őket. Jelenleg ugyanis a demográfiai kutatás fontosabbnak látja a népességszerkezet és a népesedési folyamatok akár együttes, akár társadalmi, kulturális avagy regionális csoportonkénti elemzését, sőt amennyiben arra lehetőség nyílik, az egyéni döntések, a demográfiai magatartások vizsgálatát. Ugyanakkor nem sokat tud kezdeni az egy évszázaddal ezelőtti, főként a felekezeti és anyanyelvi megoszlások kérdésére koncentrált hivatalos statisztikák olykor kötetekre rúgó táblázataival.

Adatbázis-építésünk másik tényezője (másik kiváltó oka) a magyarországi forrásadottságok, illetve kutatások speciális jellegéből adódik. A Kárpát-medencei anyakönyvezés a történeti demográfiai kutatásokban „élenjáró” nyugat-európai társadalmakénál később indult, és többségében csak a 18-19. század fordulóján érte el azt a minőséget, hogy a demográfiai vizsgálatok eredményes folytatására alkalmas legyen.⁵ Ugyanakkor idehaza a történeti demográfia felsőoktatásban tapasztalható „hátrányos helyzete” miatt⁶ a lokális esettanulmányok szintjén a kelletnél nagyobb lett az amatőr kutatók által folytatott rendkí-

⁵ Nem vigasztalhat minket az a tény, hogy tőlünk keletebbre, az ortodoxia világában még rosszabb a helyzet az anyakönyvezés terén, mivel más, fejlettebb társadalmak kutatási módszertanait és kutatási modelljeit kívánjuk követni.

⁶ Arra utaltunk, hogy bár az esemény- és politikatörténet hatvanas-hetvenes években tapasztalt felsőoktatásbeli uralma ugyan megszűnt, mégsem lehetünk elégedettek a demográfia oktatásának helyzetével. Noha szépszámú társadalom- és művelődéstörténeti téma került be a kurzuslistákba, azok a területek – az agrár- és ipartörténet, ártörténet, hadtörténet, illetve a népességtörténet –, amelyek valamilyen nem hagyományos humán, ne adj Isten, statisztikai alapismereteket kívántak volna, továbbra is fehér hollóként vannak jelen a curriculumokban. Sőt a korábban gyakrabban szereplő gazdaságtörténeti témák esetében is kifejezett visszacsúszás tapasztalható a rendszerváltás előtti időszakhoz képest az egyetemi oktatásban.

vül individualista családkutatás és helytörténet súlya. Bár a helyi közösség múltját feltárni kívánó törekvések feltétlenül támogatásra méltóak, ugyanakkor azt is meg kell mondanunk, hogy e kutatások közül kevés foglalkozik részletesebben a népesség történetével, és még kisebb közöttük – tisztelet a csekély számú kivételnek – a standardizált adatok alapján egységes módszer szerint véghezvitt vizsgálatok aránya. Vagyis a lokális, a regionális és az országos népességtörténeti vizsgálatok adatai nem igazán szervezhetők egységes rendszerbe.⁷ Lényegében tehát csapdahelyzetben vagyunk. A helyi, illetve magánkutatások elaprózottsága, valamint szemléleti és módszertani problémái nem sok reményt nyújtanak arra nézve, hogy segítségükkel belátható időn belül demográfiai elemzésekre alkalmas, nagyobb adatbázisok jöhessenek létre. Ugyanakkor nincsenek olyan, nagyszámú kutatót foglalkoztató központjaink és olyan erőforrásaink, melyek az e téren igazán fejlett társadalmakhoz hasonlóan a népesedés múltjának és hosszú távú folyamatainak rekonstruálására mozgósíthatók lennének, annak ellenére, hogy egyre többet beszélünk a népesedési kérdések fontosságáról. Ráadásul ilyen irányú kezdeményezéseink nemcsak szerényebbek, hanem több évtizedes lemaradásban vannak a skandináviai, nyugat-európai és észak-amerikai nagy kutatóközpontokhoz képest.⁸

Mindazonáltal helyzetünk mégsem teljesen reménytelen. Van ugyanis egy olyan, eddig e célra kevésbé használt forrásunk, a 18. század közepén–második felében, az „ellenreformációs” törekvések által is lelkesített római katolikus egyházlátogatások során készített lélekösszeírások sorozata (status animarum), amely sok helyen megtalálható, és feldolgozása képes lehet előrevinni a hazai demográfiai adatbázisok ügyét a népszámlálások megindulása előtti korszakra

⁷ A helyi kutatások lényegében külön mikrovilágokat képeznek, melyek a professzionális tudomány mellett/alatt/mögött maradnak. Ez azonban nem csupán az előbbieket módszertani gyengeségét eredményezi, némileg nehezíti az utóbbi fejlődését is. Az angol, francia és német kutatások példái azonban azt sejtetik, hogy nem szükségszerű az ilyen elkülönülés – de ez valószínűleg már ismét az oktatáspolitikai és a felsőoktatás, tágabb értelemben a közvélemény történelemszemléleti problémái felé mutat. (Példának okáért az angol helytörténetesek számára evidencia, hogy a megfelelő eredmények elérése érdekében szakemberekkel kell konzultálniuk, és céljaikat össze kell hangolniuk a professzionális kutatás által is fontosnak tartott kérdések kutatásával. Ezzel szemben a hazai közgyűjtemények „üzletet” látnak az ún. család- és helytörténeti kutatók számára biztosított szolgáltatásokban, utóbbiak pedig a szakemberektől elkülönülve egymás között „konzultálnak”.)

⁸ A nemzetközi példák arra mutatnak, hogy komolyabb erőforrásokkal, nagyobb szakismerettel és jelentősebb kutatói létszámmal rendelkező egységes keretprogramok esetén is egy vagy több egyetem több évtizedes szisztematikus munkája szükséges ahhoz, hogy jelentősnek számító kutatási eredmények szülessenek. E sorok írója 1983-ban, vagyis jó 30 évvel ezelőtt látta Svédországban az akkor még frissen alakuló, de azóta nemzetközi ismertségre szert tett és sikeresen működő umeå-i demográfiai adatbázis szervezetét, munkáját és első publikációit. Az adatbázisok működésére nézve a teljesség igénye nélkül lásd <http://www.ehps.net.eu> és <http://www.censusmosaic.org> áttekintését, illetve a kanadai (<http://balsac.uqac.ca/>) és a svédországi adatbázisok honlapjait (<http://www.ddb.umu.se/databaser/poplink/>).

nézve is.⁹ E forrástípus szerencsés esetben megközelítheti egy név szerint fennmaradt régi népszámlálás adatgazdagságának szintjét már a 18. század közepére vonatkozóan is. Utóbbi azért lényeges számunkra, mert első, 1785–1787. évi népszámlálásunk név szerinti adatokat tartalmazó família lapjait – amelyek egyébként nevüktől eltekintve a nők részletesebb adatait nem tartalmazták – a műveletet elrendelő II. József halála után a vármegyei nemesség a kataszteri felméréshez hasonlóan csaknem teljes mértékben elpusztította. Így hasonló jellegű és részletezettségű forrásanyag demográfiai elemzésére legközelebb csak a 19. század közepi (1850 és 1869 közötti) népszámlálások – vagyis mindössze három évtized – töredékesen fennmaradt név szerinti anyagainak feldolgozása révén nyílik lehetőségünk.¹⁰ A lélekösszeírások segítségével viszont vizsgálhatunk egy korábbi időmetszetet, vagyis adataiból utólag létrehozhatunk egy részleges „népszámlást” a 18. század közepére vonatkozóan is. E forrásanyag feldolgozása révén ugyanis személyre szóló demográfiai adatok tömegét gyűjthetjük össze egy olyan korszakból, amely biztosan korábbi a 19. század elején már több helyütt megfigyelhető születésszám-csökkenések – vagyis a meginduló születéskorlátozás – időszakánál, és egyúttal részletesebb bepillantást enged a 18. század közepi, az ország újratelepülésével jellemezhető időszak alapvető demográfiai viszonyaiba. Sőt, más jellegű források hozzáadásával a gazdaság- és társadalomtörténeti elemzések számára is új utakat nyithat.

Készülő adatbázisunk reményeink szerint további előnyökkel is járhat a kutatás számára. Korábban ugyanis a név szerinti elemzésen alapuló lokális demográfiai, illetve család- és háztartásszerkezeti kutatások többsége végig manuális módon történt, ezért ezek – munkai igényességük miatt – a legtöbb eset-

⁹ A Magyar Királyság 18. század közepi, Horvátország nélküli területének 11 egyházmegyéjéből hatban biztosan készültek ilyen források – igaz, közülük mindössze kettő, a veszprémi és a kalocsai az, amelyek szélesebb körben ismert, és sajnálatos módon ezek anyagainak kutatási lehetőségei sem nevezhetők ideálisnak.

¹⁰ Lásd ezekre vonatkozóan Őri – Pakot 2011, 2014. Megjegyzendő, hogy a 19. század közepi népszámlálások név szerinti adatokat tartalmazó töredékei is csak azért éltek túl az elmúlt másfél évszázadot, mert háztartásonként készített összeírási anyaguk feldolgozásának feladata az önkormányzatokra hárult, így az alapanyagok – a név szerinti adatokat tartalmazó összeíróívek – kisebb része a megyei levéltárakban megmaradt. A KSH szervezetének kiépülésével azonban az összeírási munkálatokat 1880-tól központosították, melynek során az eredeti nominális forrásanyagokat a népszámlálás feldolgozása és az eredmények – nem minden esetben túl részletes – publikálása után megsemmisítették, így utólagos újrafeldolgozásukra ma már nincs lehetőség. Csak a nem közölt településsoros, egyéni, illetve név szerinti adatokat nem közlő feldolgozási táblák egy része maradt meg – rossz minőségű papíranyagok miatt ezek is pusztulóban vannak –, amelyek korántsem nyújtják azokat a lehetőségeket, mint amelyeket sok más országban a már korábban létrehozott adatbázisok. Nálunk viszont ez a lehetőség 1869 után egy évszázadra elveszett. (A dolognak van egy mának szóló tanulsága is: az a manapság divatosá váló elképzelés, hogy a centralizáció növeli a hatékonyságot és jobban biztosítja a múlt értékeinek megőrzését, nem biztos, hogy minden esetben igaz.)

ben mindössze egyetlen település vizsgálatára korlátozódtak. Ennek háttérében viszont az a jelenség állt, hogy a vizsgálhatóság érdekében a hetvenes-nyolcvanas évek történeti demográfusai (beleértve saját magunkat is) többnyire olyan jelentősebb méretű falut vagy kisvárost igyekeztek kiválasztani, amely rendszerint valamelyik nagyobb uradalomhoz tartozott, vagy legalább plébánia/anyaegyház volt. A nagyobb méret miatt ugyanis egyetlen település esetében is lehetőség nyílt valamelyes statisztikai elemzésre, az uradalom, illetve a plébánia levéltára pedig gazdagabb kiegészítő forrásanyagot eredményezett. Ez a településválasztási módszer viszont azzal a következménnyel járt, hogy többnyire atipikus közösségek kerültek vizsgálat alá. Magyarországon például mind a háztartásszerkezeti, mind a családrekonstrukciós típusú kutatásokban kissé túlreprezentáltak az alföldi, a református, illetve a magyar és német lakosságú települések, melyek szinte mindegyike egyúttal az átlagnál jóval nagyobb lélekszámú volt.¹¹ Az általunk épített adatbázis viszont nem a települések egyenkénti vizsgálatára törekszik, hanem településcsoportokat kíván elemezni, amelyek tagjai a regionalitás, a társadalmi státus, a felekezet és az etnikum alapján kerülnek együvé.¹² Miután alapvető célunk a demográfiai elemzés, és erre nézve a lélekösszeírások önmagukban is elegendő információt adnak, nem látszott szükségesnek, hogy a települések kiválasztásánál az összeírás demográfiai pontosságán túlmenően egyéb szempontokat is kiemelt figyelemben részesítsünk. Ebből következően az adatbázisba bekerült közösségek jelentős része méretét tekintve gyakran csupán 100–200 lakosú település, vagyis adatállományunk a korábbi kutatásokhoz képest sokkal inkább reprezentálhatja az egykori hazai települési és demográfiai viszonyokat.¹³ Ugyancsak odafigyeltünk az

¹¹ A II. József-i népszámlálás alapján megállapítható, hogy az 1780-as években a magyarországi települések több mint 60%-a 500 főnél kisebb lakossággal bírt, az ennél nagyobb települések valójában csak az alföldi területeken mondhatók gyakorinak, illetve tipikusnak.

¹² Tekintettel arra, hogy adatbázisunk minden abba bekerült személy összes, a feldolgozott forrásokban elérhető adatát tartalmazza, a csecsemőtől az aggastyánig, egyéni elemzéseket is lehetővé tesz, sőt a későbbiekben – ha erőnk engedi – tervezünk is ilyeneket. A csoportok képzése a reprezentativitás növelése mellett azt a célt szolgálta, hogy olyan etnokulturális, gazdasági-társadalmi és regionális faktorokat is megkíséreljünk beemelni az adatbázisba, amelyek az egyének szintjén többnyire nem kezelhetők, illetve nem állapíthatók meg.

¹³ A reprezentáció kérdésével egyébként külön foglalkozni kívánunk az adatbázis befejezése után. Az azonban már ma is előre látható, hogy forrásaink területi megoszlása miatt reálisan csak a mai országterületre vonatkozó reprezentáció elérése lesz lehetséges, ott viszont minden valószínűség szerint jelentősen meg fogja haladni a 2%-os mintavételi arányt. A felhasznált források demográfiai realitását a 14 év alattiak, illetve a nők és férfiak arányával, valamint az átlagos háztartásnagyság méretén keresztül már az adatbevitel előtt ellenőriztük (illetve egy-egy korábban bevitt települést minőségi okok miatt – mint például a már említett Keszthelyt – kihagytunk az adatbázisból), vagyis a bekerült közösségek adatai az egykorú össznépesség nagysága és szerkezete tekintetében valószínűleg megbízhatónak minősíthetők.

adatbázisba kerülő települések kulturális szerkezetére is. Egyik felekezetet sem kívántuk preferálni, és lehetőség szerint minden nagyobb etnokulturális csoportot megpróbáltunk szerepeltetni.¹⁴

Ami az adatbázis dimenzióit illeti, abban jelenleg 94 település nem egészen 11 600 familiája és kerekén 56 ezer főnyi népessége található.¹⁵ A végleges állomány terveink szerint körülbelül 115–120 település 71-72 000 főnyi népessége lesz. A jelenlegi vizsgálat (*1. táblázat*) során az adatbázis néhány, már véglegesnek tekinthető csoportját használtuk fel.¹⁶ Ez – hat csoportban – összesen 52 falut, valamint három polgárvárost¹⁷ tartalmaz, és összesen közel 5800 háztartás valamivel kevesebb mint 28 ezer tagját foglalja magában. Közülük 1115 háztartást és 2960 főt soroltunk be lakóként. A most vizsgált adatállomány a Dunántúl délnyugati részén, Zala és Somogy megyében található (*1.*

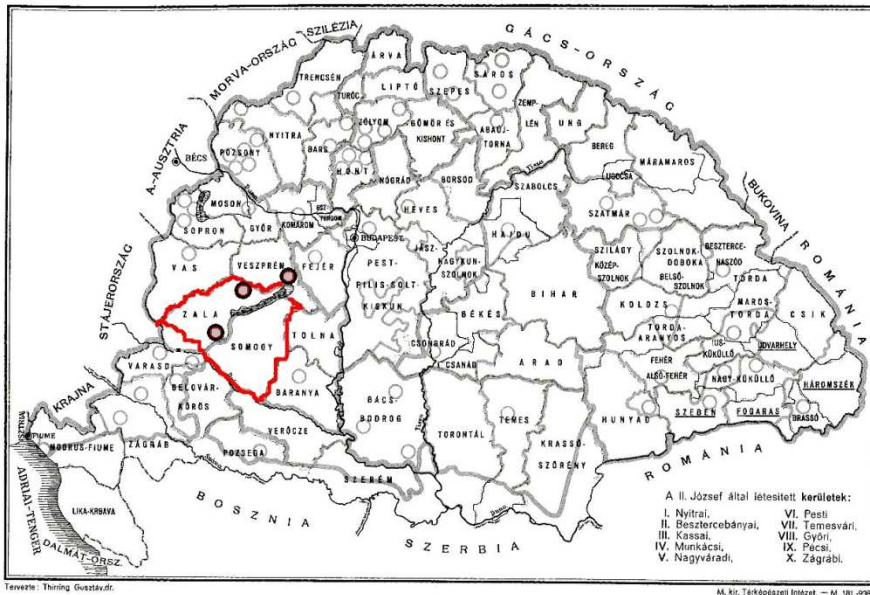
¹⁴ Utóbbi törekvés azonban két esetben nem mondható teljes mértékben sikeresnek. Miu-tán forrásainkat szinte kizárólag a római katolikus egyházi szervezet készítette, az összeírásokkal „meg kellett küzdenünk”. Az egyházlátogatást végzők ugyanis a protestánsok között sokszor sikertelennek bizonyultak, mert e közösségek gyakran nem hagyták magukat katolikus egyházi személyek által összeírni. Ugyanakkor az is előfordult, hogy amikor vizitátoroknak sikerült egy-egy református közösség népességadatait felvenni, az eredmény minősége lett gyakran rosszabb, mint a katolikus hívek esetében, mivel a kevésbé fontosnak, „hitehagyottnak” tekintett családok esetében nem ügyeltek annyira a feljegyzések pontosságára. Ugyanabban az időszakban kisebb mértékben a reformátusok körében is voltak egyházlátogatások és hasonló jellegű összeírások, de sajnos nemigen találtunk közöttük olyan forrást, amelyik céljainknak megfelelt volna. Hiába jelent meg ugyanis például mintaszerű forráskiadványként a Dunántúli Református Egyházkerület 1774. évi összeírás-sorozata (Hudi et al. 2002), e forrásokban egyetlen életkoradat sem szerepelt. Még rosszabb a helyzet a görögkeleti szerbek és románok esetében: úgy tűnik, itt a római katolikus egyház vizitációs törekvései mindenütt zárt ajtókra leltek. (Ez a probléma főként a pécsi és a nagyváradai egyházmegye egyházlátogatási forrásait érintette – az általunk jelenleg vizsgált területen azonban az ortodox felekezethez tartozók aránya elhanyagolható volt.)

¹⁵ Az adat annyiban pontatlan, hogy az adatbázisban szereplő közel 6000 főnyi cigány népesség esetében eltekintettünk a települések számától, mivel ez teljesen félrevezető arányokat eredményezett volna. A cigányság nagyjából 90%-a ugyanis ebben az időben egy-két familiányi kiscsoportokban, szórtan települve helyezkedett el a falvak és kisvárosok népességében.

¹⁶ Egy-egy falucsoportba legalább 4 települést, illetve legalább 2000 főt meghaladó népességet soroltunk be, amelyek felekezete és etnikai csoportja megegyezett, illetőleg a lakosok többsége speciális társadalmi csoportokba (kisnemesi falvak, ipari települések) tartozott. Külön csoportokba soroltuk a mezővárosokat és a polgárvárosokat is. A jelenleg nem használt települési csoportok adatállományai még nem felelnek meg elképzeléseinknek, mivel további települések hozzáadására, adatkiegészítésekre, illetve ellenőrzésekre szorulnak.

¹⁷ Polgárvárosnak tekintettük azokat a nagyobb méretű mezővárosokat, ahol a helyi elit a II. József-i népszámlálás tanúsága szerint polgárként sorolta be magát, vagyis annak ellenére, hogy nem voltak szabad királyi városok, használták a polgárjog fogalmát. Ez a jelenség arra utal, hogy lakóik vélhetően rendelkeztek a városi ember mai fogalmaink szerinti, a falvak lakosaitól különböző tudatával és viselkedési mintáival. E csoport jelen esetben Nagykanizsa, Sümeg, valamint Veszprém városok lakosságát foglalta magában.

térkép), mindössze Veszprém városa, valamint egyetlen falu, Bakonygyepes fekszik a Zalával szomszédos, attól keletre eső Veszprém megyében (utóbbi sincs azonban messzebb 15 kilométernél a Balaton-felvidéken húzódó egykori megyehatártól).

Megjegyzés: Zala megyének csak a veszprémi egyházmegyéhez tartozó része került vizsgálat alá. (A megye délnyugati, főként horvátok lakta része – a Muraköz – a zágrábi egyházmegyéhez tartozott.)

1. térkép

A vizsgált terület elhelyezkedése a Magyar Királyság területén 1760 körül
The territory under investigation in the Hungarian Kingdom around 1760

I. Az elemzett adatbázis alapadatai
Some basic data from the studied database

Település csoportok	Települések száma	Házbirtoklók		Lakók		Összesen		Lakók aránya (%)	
		háztartás	népesség	háztartás	népesség	háztartás	népesség	háztartások között	népességben
Nemesi falvak	7	498	2 427	106	219	604	2 646	17,5	8,3
Somogyi falvak	12	452	2 860	126	385	578	3 245	21,8	11,9
Zalai falvak	9	506	2 663	81	226	587	2 889	13,8	7,8
Protestáns falvak	9	594	3 136	104	365	698	3 501	14,9	10,4
Horvátok	4	372	2 749	38	92	410	2 841	9,3	3,2
Németek	11	398	1 955	85	230	483	2 185	17,6	10,5
<i>Falvak összesen</i>	52	2 820	15 790	540	1 517	3 360	17 307	16,1	8,8
<i>Polgárvárosok</i>	3	1 861	9 036	580	1 447	2 441	10 483	23,8	13,8
<i>Mindösszesen</i>	55	4 681	24 826	1 120	2 964	5 801	27 790	19,3	10,7

Forrás: Saját számításaink „Magyarország 1760” adatbázisunk alapján.

Az 1. táblázatban látható hat településcsoportból a protestáns falvak túlnyomó többsége református magyar, a többi település felekezetiileg nagyrészt római katolikus.¹⁸ Utóbbiak közül két falucsoport különböző régiókban – a Balatontól délre, Somogy középső részén, illetve a tótól északnyugatra fekvő zalai területen, Keszthely környékén található. A kisnemesi falvak egy kivétellel szintén Zala megyeiek, a horvát települések viszont mind Somogyban találhatóak. A jelen vizsgálatba bevont falvak lakossága 80%-ban 500 főnél kevesebb, a többi 500 és 1000 fő közötti. Mindössze egyetlen somogyi horvát falu (Buzsák) népességszáma haladja meg kevéssel az 1000 főt. A somogyi római katolikus magyarok, és a zalai – szintén katolikus – kisnemesek viszont kifejezetten aprófalvakban éltek a 18. század közepén; e 22 település átlagos lélekszáma 200 fő körüli. Ezzel szemben a polgárvárosok népessége a falvak 300 főt valamivel meghaladó átlagának többszöröse, 2000 és 5000 fő közötti. A továbbiakban azonban – néhány kivételtől eltekintve – a települések adatait a falvak és városok, illetve a házbirtoklók¹⁹ és lakók nagyobb csoportjaiba összevontan kezeljük, mivel néhány jellemzőt kivéve célszerűtlen lenne és bizonytalan eredményekhez vezetne a gyakran száznál is kisebb számú háztartási csoportokkal külön-külön foglalkozni.

Mielőtt tulajdonképpeni témánkba, a lakók demográfiai jellegzetességeinek elemzésébe belefognánk, röviden összefoglaljuk, hogyan alakítottuk ki a források adataiból a lakónak tekinthető személyek és háztartások csoportját. Az általunk használt név szerinti lélekösszeírások egyértelműen a családi/háztartási csoportok hierarchiáját tükrözték. Az összeírások alapegysége (egy-két, általunk fel nem használt példány kivételével) a ház volt. A házankénti névsor élén a háztartásfő – többnyire egy házaspár – állt, őt követte a felesége, gyermekei, esetleges rokonai és szolgálói. A névsor végén találhatóak a lakók. A lakóháztartásként azonosítható csoport élén álló háztartásfőt a falvak esetében 78%-

¹⁸ A „többség”, illetve a „nagyrészt” szavak használata szándékos, nem stiláris elem, mégpedig a vezetéknevek megoszlása alapján, amely az egyének identitását ugyan nem tükrözi megbízhatóan, viszont egy-egy közösség tekintetében annak etnikai szerkezetére nézve következtetési alapul szolgálhat. Azt mondhatjuk, hogy gyakorlatilag már a 18. század közepén sem találoztunk egyetlen olyan településsel, amelynek lakossága akár etnikumát, akár felekezetét, akár társadalmi státuscsoportját tekintve teljesen homogén lett volna. Az etnikai és felekezeti megoszlások kérdésével azonban most nem kívánunk behatóbban foglalkozni.

¹⁹ A vizsgált népességet lakásviszonyaik szerint két csoportba soroltuk. A házbirtoklók csoportjába az összeírásban házanként első helyen szereplő háztartásfő családjába tartozott, a lakó(k) a névsor végén kaptak helyet. Az első csoport esetében elnevezésük azt a tényt jelzi, hogy a kor viszonyai között az illető és családja – a nemeseket kivéve – házáat csak birtokolta. Házára és földjére nézve ekkoriban még csak használati joga volt, tulajdonjoggal nem bírt, ami ingatlanai feletti rendelkezését korlátok közé szorította, és egyúttal nem tette lehetővé a valós ingatlanpiaci viszonyok kialakulását sem.

ban, a városok esetében pedig 98%-ban az *inquilinus* / *inwohner* (zsellér), néhány esetben pedig az *incola* (lakó) elnevezéssel, további 2-3%-ban pedig foglalkozásukkal (*pastor*, *ludimagister*, *obstetrix*), vagy a különállásra utaló szóval (*item*, *ibidem*) az összeírók világosan megkülönböztették.²⁰ A fentiekhez hasonló jelzések nélkül általunk lakóként besoroltak aránya a falvakban 19, a városokban pedig mindössze 0,7%-ot tesz ki. Lakónak soroltuk be ugyanis azokat is, akiket a házbeli névsorában megelőztek a szolgák, és semmilyen igazolható rokoni kapcsolatban nem álltak a házbirtokló háztartásfővel.²¹ Nyilvánvaló, hogy ez a besorolás nem nevezhető tökéletesnek, de két szempontból mindenképpen jobbnak mondható, mint az eddigi gyakorlat. Egyrészt a lakóként történő besorolás bizonytalansága csak e csoport kicsiny részére vonatkozatható, másrészt – mint azt a későbbiekben látni fogjuk – a lakók eltérő demográfiai jellemzői is e csoport különálló jellegére mutatnak. Ráadásul, ha nem így foglalnánk állást, akkor a háztartás fogalmát lényegében a háznéppel azonosítanánk, és olyan irreális háztartásszerkezetekhez, illetve háztartásnagyságokhoz jutnánk el, amelyek a nagyjából egy generációval későbbi II. József-i népszámlás adataival – vagyis a famíliák akkori valóságával – semmiképpen sem egyeztethetők össze. Határozottabban fogalmazva: az 1785–1787. évi nép-

²⁰ A 18–19. századi adóösszeírások a lélekösszeírásoknál szigorúbb, jogilag meghatározott kategóriákat alkalmaztak – pénzről volt szó –, és a lakónak minősíthető famíliákat, illetve egyéneket, mint korábban említettük, a „*subinquilinus*” (házatlan zsellér) néven illették. E terminus használatának azonban nincs nyoma az általunk használt egyházi forrásokban. Az összeírások nyelve, mint a felsorolt státus-megjelölésekből is sejthető, egy-két német kivételtől eltekintve latin, és a készítettő veszprémi és kalocsai egyházmegyék egyházi vezetése előre meghatározta azok tartalmát és formáját. Mindazonáltal – különösen az eltérő, illetve ismételt időpontokban készült veszprémi egyházlátogatások esetében – nem minden forrás használ pontosan azonos terminológiát, illetve kisebb-nagyobb eltérések a részletezettség és pontosság tekintetében is észlelhetők. Bár ritka kivételként előfordulhatott olyan összeírási sorrend, ahol a házban lakókat jogi státusuk alapján sorolták fel (házbirtokló és családja, zsellér és családja, szolgák), tévedés azonban erre hivatkozva a lakókat fizetett alkalmazottként kezelni (Kováts 1964: 228–229). Ennek ugyanis ellentmond az a tény, hogy a 18. század elejétől egészen a 19. század közepéig, az adórendszer átalakításáig az adóösszeírásokban a házatlan zsellér (vagyis a lakó) névvel, státussal végig önálló sorban szerepelt, mint külön, önálló identitással rendelkező adóalany, szemben a fizetett szolgálakkal, akik a háztartásfő adatsorában név nélkül, darabszám szerint kaptak helyet.

²¹ Szegénynek (*pauper*, *mendicus*) nevezték őket, illetve ha nem alkalmaztak megkülönböztetésre utaló szót, nem jelezték rokon voltukat sem, és vezetéknevük eltért a háztartásfő, illetve felesége nevéétől (vagyis közeli rokonság feltételezésére nem volt alapunk). A fogadott, illetve mostohagyermekeket (*adoptivus*, *orphanus*, *privignus*) viszont a háztartásfő famíliájához tartozónak tekintettük, akárcsak a szolgákat. (Utóbbiakat attól függetlenül, hogy egyedülállóak vagy családosok voltak.) Ugyancsak a háztartáshoz tartozónak tekintettük a nagykanizsai összeírásban szereplő 19 csavargót (*vagus*) is – ők mindig a névsor végén, magányosan szerepeltek, és valószínűleg szolgafeladatokat láttak el ellátás fejében, különben aligha túrték volna meg őket a házban.

számlálás adatai – a településenkénti átlagos háztartásnagyságok – az utóbbi felfogás lehetőségét világosan és egyértelműen cáfolják.²²

Ugyanakkor azzal is tisztában kell lennünk, hogy a lakó és házbirtokló háztartás közötti együttélés a hagyományos világban nem jelentette – a korabeli lakviszonyok között nem is jelenthette – a két egység egymástól való teljes elkülönülését. Nagyon valószínű, hogy a lakók a lakhatás fejében lakbér helyett inkább időközönként „besegítettek” a házbirtokló família tevékenységeibe. Sőt adataink arra is utalnak, hogy a lakóháztartások mintegy ötödét feltételezhetően rokoni kapcsolatok fűzték a házbirtokló famíliához. Érdekes egyébként, hogy a házbirtoklókkal rokoni kapcsolatban álló lakóháztartások aránya azokon a településeken, amelyek a hagyományos paraszti világtól már egy kicsit távolabb álltak, magasabb volt: a városi népesség, a nemesi falvak, valamint a németek és a Keszthely környéki katolikusok között. Ezeken a helyeken a rokoni viszonytal rendelkező lakó háztartások aránya mindig jócskán felülmúlta a 20%-ot, míg a hagyományosabbnak tekinthető paraszti közösségek – a nagycsaládos szerkezetet preferáló horvát háztartások, a somogyi magyarok, valamint az „őslakos” protestáns falvak – népe között a házbirtoklókhöz rokoni viszonytal fűződő lakók aránya mindössze 5–13% között mozgott. Mindez azt sugallja, hogy a társadalmi szokásrendszerükben „előrébb tartók” között a rokonsági viszony már nem jelentette azt, hogy feltétlenül egyetlen közös háztartást kellett alkotniuk, vagyis kötelező csoportképző szerepe meggyengült.²³

Ezek után még egyszer visszatérve az alapadatokra, a lakókra vonatkozóan a következőket állapíthatjuk meg. Az itt vizsgálatba vett adatállomány alapján bizonyítottan vehető, hogy a lakók mint népességcsoport szerepe az elemzések során egyáltalán nem tekinthető lényegtelennek, hisz a falvakban 16, a városok esetében ennél jóval több, közel 24%-át teszik ki a háztartásállománynak. Igaz, a népességben elfoglalt arányuk – 9, illetve 14% – lényegesen kevesebb, mivel a lakóháztartások mérete az átlagosnál jóval kisebb. Ezzel együtt azonban a lakók még mindig olyan részarányt és akkora népességet képvisel-

²² Az ilyen szemlélet tévességét jól mutatják a Kováts Zoltán által végzett számítások. Nevezett kutató ugyanazon források alapján dolgozott, mint amelyeket mi is használtunk, de nem csak a família alkalmazottjának tekintette a lakókat (zselléreket), hanem minden egyes házban egyetlen háztartásként kezelte az ott lakó, illetve ott összeírt személyeket. Úgyet sem vetett rá, hogy kiszámított átlagos háztartásnagyságai ily módon – az egyébként általa is használt – József-féle népszámlálás nagyjából egy generációval későbbi adataihoz képest megmagyarázhatatlanul magas, 40–60%-os többleteket mutatnak (Kováts 1964: 228–230).

²³ A rokoni kapcsolatban álló lakóháztartások aránya az általunk becsülnél minden valószínűség szerint némileg magasabb lehetett, mivel az eltérő vezetéknevű személyek (főként az anyaiági rokonok) esetében – hacsak a rokoni viszonyt konkrétan fel nem jegyezték – nem állt módunkban azt konkrét alap nélkül feltételezni. Nem valószínű azonban, hogy ez az alulbecslés alakította volna ki a települések közötti rokon-arányokban mutatkozó elég jelentős különbségeket.

nek, hogy az elemzésnek nem érdemes egy ilyen létszámú sokaságot figyelmen kívül hagyni.

2. A lakónépesség demográfiai szerkezete

A továbbiakban a lakónépesség jellemzőire összpontosítjuk figyelmünket, de az esetek többségében táblázatainkban és ábráinkban feltüntetjük a házbirtoklókra vonatkozó adatokat is, hogy mindig látható legyen a „kontraszt”. Vagyis a lakók jellemzését összehasonlító módon kívánjuk elvégezni. Demográfiai szerkezetüket három tényezőn: a nemek arányán, a korszerkezeten, valamint a családi állapoton keresztül mutatjuk be.

2. A nemek aránya településcsoportok szerint *Distribution of the population by sex, state of the household members (owner/lodger) and group of settlement*

Település- csoportok	1000 férfira jutó nő			A nők aránya a népességben (%)			Összesen (N)	
	ház- birtok- lók	lakók	összes	ház- birtok- lók	lakók	összes	férfi	nő
Nemesi falvak	926	1 844	979	48,1	64,8	49,5	1 337	1 309
Somogyi falvak	918	1 484	971	47,9	59,7	49,3	1 646	1 599
Zalai falvak	960	1 430	990	49,0	58,8	49,7	1 452	1 437
Protestáns falvak	915	1 147	936	47,8	53,4	48,4	1 808	1 693
Horvátok	954	1 556	969	48,8	60,9	49,2	1 443	1 398
Németek	887	1 371	929	47,0	57,8	48,1	1 133	1 052
<i>Falvak összesen</i>	<i>928</i>	<i>1 416</i>	<i>962</i>	<i>48,1</i>	<i>58,6</i>	<i>49,0</i>	<i>8 819</i>	<i>8 488</i>
<i>Polgárvárosok</i>	<i>1 012</i>	<i>1 300</i>	<i>1 047</i>	<i>50,3</i>	<i>56,5</i>	<i>51,1</i>	<i>5 121</i>	<i>5 362</i>
<i>Mindösszesen</i>	<i>957</i>	<i>1 358</i>	<i>994</i>	<i>48,9</i>	<i>57,6</i>	<i>49,8</i>	<i>13 940</i>	<i>13 850</i>

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

A nemek arányának tekintetében a falvak és városok között nem jelentős, de érezhető különbség tapasztalható. Összességében a falvakban enyhe férfitöbbség, a városokban enyhe nőtöbbség figyelhető meg. Ha viszont túllépünk a falu–város szembeállításon, és a házbirtoklókat, valamint a lakókat vetjük össze egymással, már differenciáltabb képet kapunk. Amennyiben a házbirtoklók adatait nézzük, azok némileg markánsabban tükrözik vissza a falvak és városok összesített adatairól mondottakat. A házbirtoklók adatai minden falucsoportban masszív férfitöbbséget mutatnak, e csoport városi nőtöbblete pedig minimálisra

csökken.²⁴ Ezzel szemben a népesség kisebb részét kitevő lakók esetében minden településcsoportban elképesztő nőbőbbletet figyelhetünk meg. Az 1000 férfira jutó nők aránya 1147 és 1844 között váltakozik, mind a falvakban, mind a városokban, a lakóként élő nők aránya nagyjából 15–30%-kal meghaladja a férfiakét. Ezek az adatok nyilvánvalóan nem tükröznek kiegyensúlyozott nemi arányokat. Mielőtt azonban e sajátos arányok kialakulásának magyarázatát megkísérelnénk, célszerűnek látszik megvizsgálni településmintánk korszerkezetét is.

A korcsoportok esetében egyértelmű megoszlási sajátosságok figyelhetők meg. A fiatal (0–19 éves) korcsoportok aránya a falvakban szinte mindig meghaladja az 50%-ot, az idős, 60 feletti népesség aránya pedig 5% alatt marad. E szabályosság mind az össznépesség, mind a házbirtoklók esetében megfigyelhető. A lakók esetében azonban ismét más a helyzet. A fiatalabb korosztályok aránya közöttük mindenütt 50% alatt marad, a 60 év felettieké pedig a férfiak esetében több helyen, a nők között pedig szinte mindenütt 5% felettivé válik.

3. A nagyobb korcsoportok arányai településcsoportonként az össznépességhez viszonyítva

Share of the broader age-groups compared to the total population by group of settlement

Településcsoportok	0–19 évesek				60–X évesek			
	férfiak		Nők		férfiak		nők	
	össznépesség	lakók	össznépesség	lakók	össznépesség	lakók	össznépesség	lakók
Nemesi falvak	102	106	101	59	77	59	75	327
Somogyi falvak	102	105	100	87	101	88	96	151
Zalai falvak	102	92	101	79	105	122	89	153
Protestáns falvak	101	95	96	84	86	94	82	134
Horvátok	102	70	100	82	125	127	135	311
Németek	104	91	104	89	52	94	66	153
<i>Falvak összesen</i>	<i>102</i>	<i>96</i>	<i>100</i>	<i>81</i>	<i>92</i>	<i>94</i>	<i>92</i>	<i>186</i>
<i>Polgárvárosok</i>	<i>96</i>	<i>78</i>	<i>100</i>	<i>74</i>	<i>113</i>	<i>120</i>	<i>113</i>	<i>288</i>
<i>Mindösszesen</i>	<i>100</i>	<i>87</i>	<i>100</i>	<i>78</i>	<i>100</i>	<i>107</i>	<i>100</i>	<i>235</i>

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

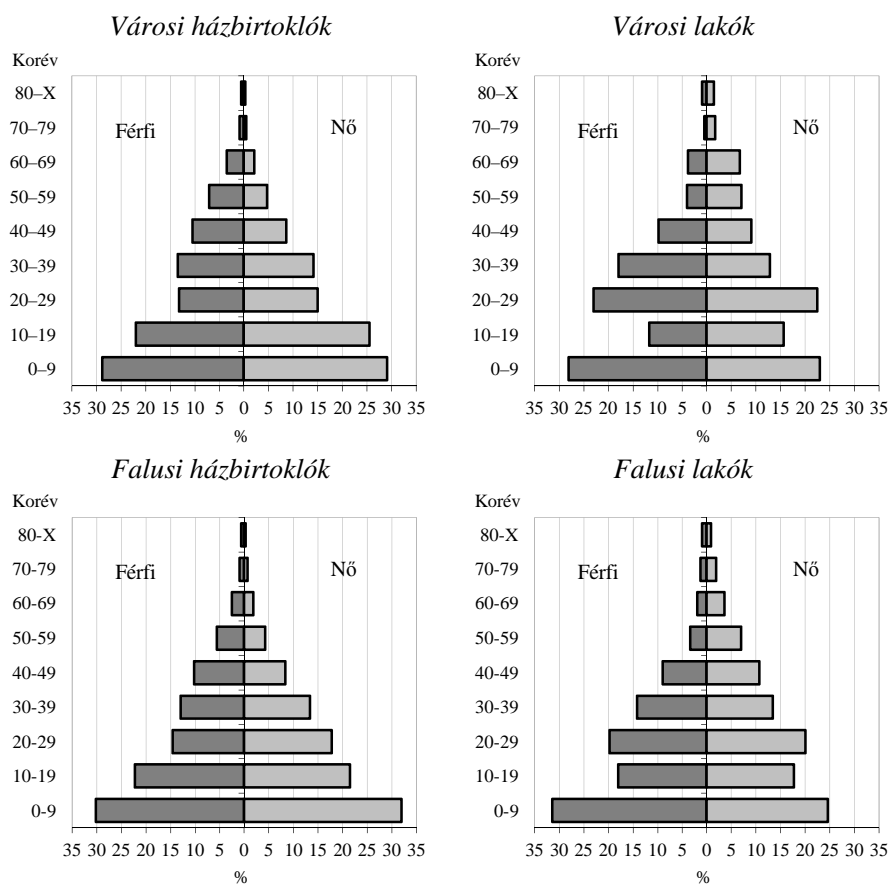
De a településcsoportok közötti különbségeket, valamint a lakók különleges jellemzőit talán akkor látjuk igazán világosan, ha a fiatalok és az időskorúak arányát az össznépesség értékeihez viszonyítjuk. Az ezt tükröző index-értékek a falvak és városok népessége esetében csak mérsékelt módon térnek el az át-

²⁴ A megoszlások hasonlóságán nincs mit csodálkozni, ugyanis 84–90%-os arányból kifolyóan az összesített adatok értékeit döntően a házbirtokló csoport határozza meg.

lagtól, 92 és 113 között ingadoznak. Mindössze arról informálnak, hogy a 60 év felettek aránya a városokban magasabb, a falvakban pedig kicsit alacsonyabb az átlagnál. A falucsoportokat egyenként nézve azonban már nagyobb különbségeket észlelhetünk. Ezek közül talán a 60 év felettek horvát falvakban látható magas, illetve a nemesi és a protestáns falvak esetében megfigyelhető átlagosnál alacsonyabb idős-értékek érdemelnek figyelmet. A legfeltűnőbbek viszont a német falvak idős népességére megállapítható, mindössze 52 és 66 közötti index-értékek. Utóbbi alacsony arányok alighanem azzal függhetnek össze, hogy e népesség betelepülése az összeírásukhoz képest nem túlságosan régen, az 1720–1730-as években történt meg.²⁵

A másik sajátosság a lakónépesség korszerkezetéhez fűződik. Köztük a 0–19 éves férfiak aránya még közel áll az átlaghoz, de a fiatal női népesség adatai már csak 80 körüli index-értékeket mutatnak, vagyis a lakónépességben összességében alacsonyabb a fiatal korosztályok aránya. Az igazi különbség azonban a 60 év feletti nők esetében látható, ugyanis arányuk az átlaghoz képest extrém módon megnőtt, sőt a nemesi és a horvát falvak esetében a különbség eléri a háromszoros mértéket. Közel áll utóbbiakhoz az idős lakónők városi átlaga is (288), amely százzal meghaladja a falvak összesített index-értékét. (Miótán a 60 év felettek aránya a városokban nemcsak a lakók, hanem a házbirtoklók körében is átlag felettinek mondható, ez megengedi azt a következtetést, hogy a szóban forgó adatok olyasféle jelzést adnak, mintha a Dél-Dunántúlon a városi idősek aránya – és feltehetően életesélyeik – már a 18. század közepén meghaladta volna a vidékiek hasonló értékeit.)

²⁵ Az észak-amerikai és német migrációtörténeti kutatások szerint a telepések egyrészt az átlagosnál fiatalabb korszerkezetű csoportot alkottak, mivel hosszú távú vándorlásra főként a fiatal korosztályok vállalkoztak. Ugyanakkor a frissen bevándorolt népességet az első évtizedekben az új természeti környezethez való biológiai-egészségügyi alkalmazkodás miatt az átlagosnál magasabb halandóság jellemezte, amely főként a változásokra rosszabbul reagáló középkorúak és idősebbek sorait ritkította meg. Ugyanezt mutatják a magyarországi német telepésekre vonatkozó adatok is (Wells 1983: 28–33, Earle 1979: 365–390, vö. Buchmann 1936: 36–37, illetve Köhegyi 1990: 15–16.)

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

I. A lakó- és házbirtokló népesség korfái 1760 körül
Age pyramids of the lodgers and the house owners around 1760

Ha a korfákra tekintünk, egyértelműen az látható, hogy míg az egyes korcsoportok kisebb-nagyobb mértékben változó értékei dacára a házbirtoklók korfáinak alakja a hagyományos demográfiai rendszerekben élőkre egészen a 20. századig jellemző piramis alakot mutatja, addig a lakónépesség kormegoszlása esetében egyértelmű torzulások tapasztalhatók: a 10–19 éves korcsoportok

aránya az átlagosnál alacsonyabb, a 60 év felettieké pedig az átlagnál magasabb.²⁶ Vagyis ahogy a nemek arányánál, a kormegoszlás tekintetében is problémák, illetve eltérő modellek sejthetők a lakónépeség esetében. Különösen a városokban élő lakók korfája mutat kifejezetten torz szerkezetet: egyenetlenül kis létszámú fiatal korcsoportokat és a 60 év felettiek jelentős túlsúlyát jelzi a házbirtoklókéhoz képest.

Am településcsoportonként együtt nézve a kor- és nemi arányokat, azt látjuk, hogy a kérdés valójában kissé bonyolultabb. A falvakban a 20–29 éveseket kivéve a fiatalabb korcsoportokban enyhe, majd a negyedik évtizedtől kezdve egyre erősödő férfítőbblet látható. Ezzel szemben a városok esetében az első négy korcsoportban, a harmincasok korosztályáig viszonylag erős nőttöbblet figyelhető meg, és csak ezután jelenik meg a falvakéhoz hasonló mértékű férfítőbblet. Ezek az adatok tehát minden valószínűség szerint két, részben egymást is keresztező folyamatot tükröznek: a migráció és a halandóság nemek arányára gyakorolt hatását. A falvak férfítőbblete feltehetően annak köszönhető, hogy az általunk vizsgált területen a 18. század közepén még folyamatos, települési célú bevándorlás tapasztalható, amely a mozgékonyabb férfinépeség többletét eredményezi. A jelenség érthető, miután a Dél-Dunántúl a 17. század végéig török uralom alatt állt, és a gyakori háborúzás, valamint a seregek mozgásához szorosan kapcsolódó, visszatérő járványok miatt viszonylagosan elnéptelenedett. A városok esetében ez a jelenség nem észlelhető, vagy legalábbis a városi társadalmakra jellemző fiatal korosztályokban megfigyelhető nőttöbblet – a falvakból beáramló szolgálok – egy ideig felülrétegezte a férfiak városokba is irányuló bevándorlását. (A szolgálok városokba történő bevándorlása ugyanakkor segített a falvak férfítőbbletének kialakításában is, ugyanis előbbieket nagyjából a környező falvakból költöztek be a vizsgált terület városiba.)

²⁶ A korszerkezetet 10 éves csoportokra bontva ábráztuk. Finomabb bontás a gyakran még mindig viszonylag alacsony esetszámok, valamint a 0-ra végződő kerek évszámokkal becsült életkorok túl gyakori megjelenése (kor-akkumuláció, age heaping) miatt nem látszott célszerűnek.

4. A nemek aránya korcsoportok szerint
Distribution of the population by sex and age-group

Korcsoport	Falusi	Városi	Ház- birtokló	Lakó	1000 férfira jutó nő		Városi ház- birtokló	Falusi lakó	Városi lakó	Adatbázis összesen	N Össznépesség
					Falusi ház- birtokló	Városi ház- birtokló					
0–9	990	1 028	995	1 086	980	1 023	1 107	1 062	1 003	8 293	
10–19	923	1 214	993	1 524	894	1 175	1 389	1 730	1 026	6 080	
20–29	1 155	1 173	1 134	1 346	1 126	1 150	1 435	1 269	1 162	4 453	
30–39	986	1 042	995	1 109	957	1 063	1 337	929	1 007	3 752	
40–49	816	876	785	1 432	757	834	1 696	1 194	838	2 623	
50–59	807	803	698	2 609	708	683	2 952	2 320	805	1 475	
60–69	795	838	654	2 417	685	613	2 667	2 292	815	715	
70–79	821	814	629	2 818	684	525	2 125	4 667	819	231	
80–X	475	750	405	1 667	377	462	1 333	2 000	571	143	
Összesen	962	1 049	958	1 358	927	1 013	1 415	1 300	994	27 765	
N ^{a)}	17 291	10 474	24 806	2 959	15 779	9 027	1 512	1 447	27 765		
0–19 évesek indexe ^{b)}	95	109	98	122	93	108	119	124	100		
60–X évesek indexe ^{b)}	96	106	79	300	82	74	281	315	100		

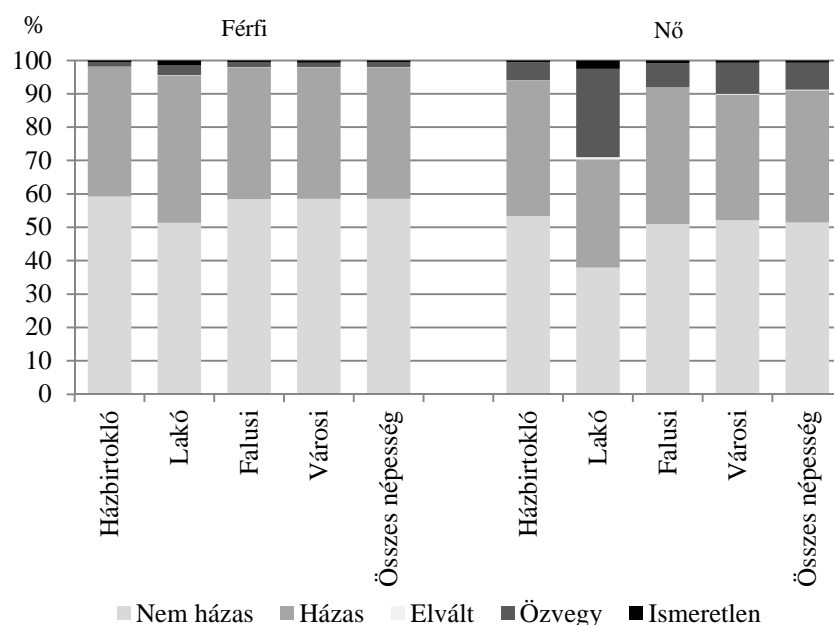
^{a)} Csak ismert életkorú népesség.

^{b)} A teljes népesség értékeihez viszonyítva.

A negyvenes korosztályoktól kezdve egyre erőteljesebb a férfitöbblet, amely mind a falvakban, mind a városokban egyaránt megfigyelhető jelenség. E mögött több tényező feltételezhető. Az idősebbek közötti magasabb férfi-arány egyrészt arra utalhat, hogy a férfiak bevándorlási többlete a 18. század első évtizedeiben még sokkal nagyobb lehetett, mint az 1740–1770-es évek között, ami némileg növelhette a 18. század közepén összeírt középkorú és idősebb férfinépeség arányát. Másrészt Hablicsek László kutatásai alapján – nem minden alap nélkül – az is feltételezhető, hogy a felnőtt nők továbbélési valószínűsége, a mai világtól eltérően, akkoriban minden korosztályban rosszabb volt, viszont ezt a városokban, illetve a fiatalabb korosztályokban a szolgálólányok bevándorlása egy ideig ellensúlyozta, 40 év felett azonban már nem.²⁷ (Természetesen az a tényező sem zárható ki, hogy a hagyományos világban készített összeírások esetében a kevésbé fontosnak tekintett női népesség összeírása és nyilvántartása mindig egy kicsit hanyagabb módon történt, bár ez esetben indokolni kellene, hogy ennek hatása miért éppen csak 40 éves kor után észlelhető.)

Ha a házbirtoklók és a lakók összesített adatait egymáshoz viszonyítjuk, azt látjuk, hogy az utóbbiak között mind a városokban, mind a falvakban általános a nőtöbblet, amely az esetek túlnyomó többségében extrém értékeket mutat. Kivételt csak a 0–9 éves korcsoportba tartozó kisgyermek jelentenek, mivel náluk még nem kell számolnunk olyan társadalmi, illetve demográfiai folyamatokkal, melyek a nemek arányát (eltekintve a szokásos, de rövid idő alatt hamar eltűnő fiúszületési többlettől) valamilyen irányba eltorzítanák közöttük. Vagyis míg a házbirtoklók mind korcsoportjaik, mind nemi arányaik tekintetében egyaránt harmonikusnak tekinthető demográfiai szerkezettel rendelkeztek, illetve a városok és a falvak eltérő mintája indokolható, addig a lakók esetében a torz arányú nőtöbblet minden településen minden korcsoportot jellemez, sőt 40 éves kor felett egyre jobban erősödik, az indexek szerint akár az átlagérték háromszorosát is elérheti. Ez alól mindössze három kivétel van: a már említett 0–9 éves korcsoport, ahol a nőtöbblet még a lakók esetében is mérsékelt, másrészt a városi lakónépesség 30–39 éves korcsoportja, ahol rövid ideig enyhe férfitöbblet, valamint a falusi házbirtoklók 20–29 éves korcsoportja, ahol átmenetileg nőtöbblet látható. (Az utóbbi két eset mögött vagy adathiba, vagy valamilyen speciális migrációs jelenség állhat, de a trendtől való eltérésük kielégítő magyarázata további kutatásokat igényelne.)

²⁷ Hablicsek László halandósági táblái még az 1820-as években is – melynek viszonyai egyébként jóval kevésbé különböztek a 18. század közepi, mint a mai állapotoktól – minden korcsoportban alacsonyabb várható élettartamokat jeleznek a nők, mint a velük egykorú férfiak számára, mind a falvak, mind a 2000 lakos feletti vidéki városok esetében (Hablicsek 1991: 93).

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

II. A vizsgált felnőtt népesség (15–X évesek) családi állapot szerinti megoszlása Distribution of the adult population (aged 15 and over) under study by marital status

Ami a családi állapot szerinti népegykezetet illeti, ott a lakók különál-
lására vonatkozóan sejtéseink további megerősítést nyernek. A II. ábra adatai
ugyanis két határozott különbséget mutatnak: az egyik a lakók és a többi népes-
ségcsoport, a másik pedig a férfiak és nők adatai között kimutatható eltérés. Az
elemzést a nővel kezdve mind adatszerűen, mind vizuálisan megállapítható,
hogy az össznépeesség átlagától viszonylag kevésbé térnek el a városi vagy falu-
si népeességre, illetve a házbirtoklókra vonatkozó, a családi állapotot jellemző
arányok és megoszlások. Ezzel szemben a lakóként besorolható nők között az
átlagnál lényegesen alacsonyabb a nem házasok és a házasok, és meglehetősen
magas az özvegyek aránya. Az átlagosnál ugyancsak több ismeretlen családi
állapotút jelez közöttük a grafikonunk. (Ez azonban a lakókra vonatkozó forrá-
sok némileg rosszabb minőségét tükrözi.) Bár számszerűleg elhanyagolható, de
érdekességként megjegyezzük, hogy a vizsgált 15 év feletti népeességből 33 fő
(11 férfi és 12 nő) – mai megfogalmazás szerint – az elvált kategóriába tartozik.
Ez konkrétan azt jelenti, hogy külön élnek, illetve házastársuk elhagyta őket,
mivel a római katolikus egyház tilalmazta a válást, a protestánsok pedig adatai-

ink szerint a válás engedélyezése ellenére sem igazán éltek még ezzel a lehetőséggel a 18. század közepén az általunk vizsgált területen.²⁸

A férfiakat a nőkkel szembeállítva két különbség tapasztalható családi állapotuk tekintetében. Egyrészt a férfi lakónépességnek a házbirtoklókétól különböző karaktere itt is észlelhető, azonban az eltérések mértéke a nőkhöz képest jóval visszafogottabb. A másik különbség viszont minden férficsoporthoz vonatkozik. Akár a házbirtoklókat, akár a lakókat, illetve a falusi avagy a városi férfiakat nézzük, a nem házasok aránya többnyire 30% körüli közöttük (a lakók esetében valamivel kisebb, 22,5%), ugyanakkor az özvegy családi állapotúak aránya szinte mindig kevesebb 3%-nál. (A lakók között valamivel több, 5%). Ezzel szemben a házbirtokló háztartásokhoz tartozó nők között a nem házasok aránya lényegesen alacsonyabb, 14 és 20% közötti, míg az özvegyeké lényegesen magasabb, 10–16% között ingadozik. Még elképesztőbb a helyzet a lakóháztartások esetében, ahol a nők családi állapota egészen torz viszonyokat tükröz. Mindössze 10%-uk nem házas, viszont megdöbbentően magas, több mint 38%-os özvegy arányt látunk soraikban.

A családi állapot szerkezetének nemek közötti eltérése mögött szintén több tényező húzódik meg. Egyrészt a férfiak házassági kora néhány évvel későbbi, mivel e korszakban még általános szokásnak tekinthető, hogy házasságkötéskor a vőlegénynek néhány évvel idősebbnek kellett lennie menyasszonyánál. Másrészt a megözvegyült férfiak újránházassága egyértelműen magasabb arányú lehetett, mint ahogy az a hasonló helyzetbe került nők esetében feltételezhető. Miután a házas férfiak és nők közötti korkülönbségek az újránházasságokkal csak fokozódtak, nyilvánvaló, hogy az életkorhoz szorosan kapcsolódó halandóság következtében az özvegy nők száma eleve magasabb lett. Ráadásul, miután a kisszámú özvegy férfi újránházassági esélye jóval magasabb volt, mint a nőké, többségük – hacsak nem volt túl öreg vagy beteges – hamarosan kikerült az özvegyek sorából, míg erre a nők esetében lényegesen ritkábban került sor.²⁹

²⁸ Forrásainkban a külön élőket gyakran feleségétől vagy férjétől „elmenekültként” nevezik meg – ez volt ugyanis a kibírhatatlan házastárstól való megszabadulás egyetlen, a közvélemény és az egyház által is elfogadott módja. A válás és a protestantizmus sajátos viszonyát mutatja ugyanakkor, hogy a 33 külön élő között mindössze 2 reformátust találunk, a többiek mindannyian római katolikusok, holott az adatbázisban található 15 év feletti össznépesség valamivel több mint 16%-a tartozott a református vagy evangélikus felekezetekhez. Vagyis arányában háromszor annyi a külön élő a katolikusok, mint a protestánsok között. (Persze ez az arány jelentéktelen abszolút számokat takar, mintánkban konkrétan az akkori 15 év feletti népesség mindössze 1-2 ezrelékét teszi ki.) Vagyis a közösségek véleménye és szokásrendszere erősebb szabályozó erő a törvényes rendelkezéseknél. A protestáns falvak népe kevésbé él a válás létező lehetőségével, mint az erősebben városiasodó katolikusok a hivatalosan nem létező lehetőséggel.

²⁹ A megözvegyült férfiak alighanem szívesebben vettek feleségül munkaképes fiatal hajadonokat, mint egy korosabb gyermekes özvegyasszonyt. Utóbbi ugyanis tovább bonyolította a rokonság és a javak – főként az ingatlanbirtoklás – családon belüli öröklésének kérdéseit.

Utóbbi az özvegy nők viszonylagos többletét az özvegy férfiakhoz képest tovább növelte.

Persze külön ide vonatkozó kutatások hiányában jelenleg nem dönthető el, hogy a nemek újraházasodásának eltérő mértéke mögött mennyiben állnak demográfiai, mennyiben szokásrendbeli és mennyiben gazdasági-örökösödési tényezők. Egy dolog azonban bizonyosnak látszik. A házbirtoklók és lakók családi állapotában megfigyelhető különbségek nagyon abba az irányba mutatnak, hogy a lakók csoportja nem pusztán egy lakviszonyaiban és gazdasági helyzetében eltérő népeiséget foglal magában, demográfiai jellemzőiben szintén jobban eltér a népesség többi részétől, mint ahogy azt önmagában az említett körülmények indokolnák.

Már az eddig feltárt adatok is azt sejtetik tehát, hogy alighanem téves az a régi felfogás, amely a lakók / zsellérek megjelenésének problémáját kizárólag, illetve elsősorban gazdasági okokra visszavezethető társadalmi süllyedés következményeként ábrázolta.³⁰ Ha ugyanis a lakók demográfiai szerkezetére vonatkozó adatokat tekintjük át, akkor az alábbi megállapításokra juthatunk. A lakónépesség nemi arányát és korszerkezetét tekintve határozottan elüt mind az össznépeesség, mind a településcsoportok szerint bontott házbirtoklók adataitól, vagyis a különbségek nem magyarázhatók kizárólag vagy elsősorban regionális, felekezeti vagy társadalm szerkezeti tényezőkkel. A különbségek feltűnőbbek a nők, mint a férfiak esetében, de utóbbiaknál is észlelhetők. Természetesen a megfigyelhető különbségek nem függetlenek egymástól sem. A nők közötti magasabb özvegy arány összefügghet például a nőtöbbletet mutató nemi arányokkal, illetve a korszerkezet súlypontjának a lakónépesség körében kimutatható, a részben hiányzó fiatalok miatti „felfelé csúszásával” is.

Összegezve tehát az elmondottakat, a lakónépesség demográfiai szerkezete minden lényeges népeességszerkezeti mutató tekintetében eltér a házbirtoklókétól, s ezt a tényt kevésbé befolyásolja az, hogy falvakról vagy városokról beszélünk. Vagyis a házbirtoklók és lakók esetében lényegében két különböző de-

³⁰ Utalunk itt az ún. marxista agrár- és társadalomtörténet által az ötvenes–hetvenes években sokat emlegetett „zselléresedés” teóriájára. Utóbbi a zsellérek – mely kategória nem tisztán a mindössze csak házat birtokló földtelen falusiakat, hanem a mai szóhasználatunk szerint a lakókat is magában foglalta – a helytelenül kezelt adóösszeírási adatok alapján gyorsan növekvő társadalmi csoportként vélelmezte és az elszegényedéssel társította, keletkezését pedig alapvetően a „földesúri elnyomásra”, a „parasztok kisajátítására” vezette vissza. Ez az elképzelés jól illeszkedett előbb a feudalizmust, majd később a kapitalizáló nagybirtokrendszert sötét színekkel ábrázoló vulgármarxista történészek, valamint a népi írók indulattól fűtött 20. század eleji társadalomképéhez. E felfogás érvényességének azonban már a hetvenes években számszerű adatokon nyugvó cáfolatát adtuk a 18–19. századra vonatkozóan (Faragó 1977), de erre érdemi reflexió sem az agrár-, sem a társadalomtörténet oldaláról soha nem érkezett. (Úgy tűnik, hogy a fent említett szemléletek képviselői cáfolni nem tudták, nyilvánosan elfogadni viszont nem kívánták megállapításainkat, így jobbnak ítélték a hallgatást.)

mográfiai szerkezetű népességcsoportról van szó. Ugyanakkor szembevetendő, hogy a lakók és nem lakók közötti különbségek a férfiak között kisebb mértékűek maradnak, amit vélhetően egyaránt befolyásolnak demográfiai (az újraházasodások és a vándormozgalmak nemenkénti eltérései), illetve társadalmi folyamatok (önálló háztartásfővé válás, illetve az özvegyüléshez kapcsolódóan a társadalmi süllyedésnek való kitettség stb.). Itt az ideje tehát, hogy továbbmenjünk a lakók és házbirtoklók háztartásokra és a népesedési folyamatokra vonatkozó adatainak elemzése felé.

3. A lakók és házbirtoklók háztartásszerkezeti jellemzői

Ha adatbázisunk háztartásainak szerkezetét kívánjuk jellemezni, a mindmáig klasszikusnak mondható Laslett – Hammel-féle kategóriarendszerből érdemes kiindulnunk (5. táblázat). Míg korábban a demográfiai szerkezet különbségeit többnyire csak nagyobb csoportokban, a nem, kor, családi állapot, településtípusok, illetve lakásviszonyok szerint vizsgáltuk, ebben az esetben viszont, amikor a kulturális és regionális hatások szerepe az előbbieknél jelentősebbnek feltételezhető, ahol lehet, ott érdemesnek látszik részletesebben, falucsoportok szerint vizsgálni.

*5. A háztartások megoszlása az együttélés formája szerint
Distribution of the households by the Laslett-Hammel typology and group of
settlement*

Település- csoportok	1	2	3	4	5	6	Ösz- szes	N (ház- tartás)
Házbirtoklók								
Nemesi falvak	1,8	0,8	82,7	5,2	7,4	2,0	100,0	498
Somogyi falvak	0,4	0,7	60,6	6,9	22,3	9,1	100,0	452
Zalai falvak	0,2	0,8	77,9	7,1	12,6	1,4	100,0	506
Protestáns falvak	1,2	0,3	81,5	5,1	9,4	2,5	100,0	594
Horvátok	0,3	0,5	48,4	5,4	43,3	2,2	100,0	372
Németek	0,3	0,0	87,9	5,8	5,5	0,5	100,0	398
<i>Falvak összesen</i>	<i>0,7</i>	<i>0,5</i>	<i>74,2</i>	<i>5,9</i>	<i>15,7</i>	<i>2,9</i>	<i>100,0</i>	<i>2820</i>
<i>Polgárvárosok</i>	<i>1,6</i>	<i>1,8</i>	<i>84,5</i>	<i>6,1</i>	<i>4,0</i>	<i>2,0</i>	<i>100,0</i>	<i>1861</i>
<i>Mindösszesen</i>	<i>1,1</i>	<i>1,0</i>	<i>78,3</i>	<i>6,0</i>	<i>11,0</i>	<i>2,6</i>	<i>100,0</i>	<i>4681</i>
Lakók								
Nemesi falvak	38,7	3,8	54,7	1,9	0,0	0,9	100,0	106
Somogyi falvak	21,4	1,6	71,4	1,6	0,8	3,2	100,0	126
Zalai falvak	25,9	1,2	67,9	1,2	2,5	1,2	100,0	81
Protestáns falvak	10,6	0,0	82,7	3,8	2,9	0,0	100,0	104
Horvátok	26,3	0,0	68,4	2,6	0,0	2,6	100,0	38
Németek	29,4	2,4	65,9	2,4	0,0	0,0	100,0	85
<i>Falvak összesen</i>	<i>25,0</i>	<i>1,7</i>	<i>68,7</i>	<i>2,2</i>	<i>1,1</i>	<i>1,3</i>	<i>100,0</i>	<i>535</i>
<i>Polgárvárosok</i>	<i>28,4</i>	<i>3,4</i>	<i>65,5</i>	<i>1,4</i>	<i>0,2</i>	<i>1,0</i>	<i>100,0</i>	<i>580</i>
<i>Mindösszesen</i>	<i>26,8</i>	<i>2,6</i>	<i>67,1</i>	<i>1,8</i>	<i>0,6</i>	<i>1,2</i>	<i>100,0</i>	<i>1120</i>
<i>Teljes népesség</i>	<i>6,1</i>	<i>1,3</i>	<i>76,1</i>	<i>5,2</i>	<i>9,0</i>	<i>2,3</i>	<i>100,0</i>	<i>5801</i>

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

Táblázatunk adatai előfeltevésünk helyességét igazolják. Hat falucsoportunk, illetve a városok most másképp válnak szét típusokra, mint ahogy az a népességszerkezet esetében megfigyelhető volt. Az összesen hét csoportból kettő (a horvátok, valamint a somogyi magyar falvak) az ún. nagycsaládos (összetett), vagyis a 4–5. típusba tartozó háztartások jelentős arányát mutatja, ami átlagos háztartásnagyságuk nagyobb méretében is megnyilvánul.³¹ Ezzel szemben a többi négy falucsoport (a nemesi, valamint a német, a protestáns és a zalai katolikus falvak) egyértelműen a nukleáris családos (egyszerű) háztartá-

³¹ A somogyi falvak esetében a háztartásszerkezetet tovább bonyolítja, hogy itt számos családos szolgát írtak össze, így az őket alkalmazó háztartások a 6. kategóriába kerültek, ezért utóbbiak aránya e csoport esetében az átlagot többszörösen meghaladó lett. (Ez a somogyi jelenség kurióznak tűnik, ugyanis a többi településcsoportban a szolganépesség szinte kizárólag egyedülálló személyekből állt.)

sokban élés dominanciáját mutatják. Lényegében ezzel azonos arányokat láthatunk a városok népességében is.

Ez a másképpen rendeződő háztartásszerkezeti kép azonban nem érvényes a lakókra nézve. Köztük ugyanis a bonyolultabb szerkezetű háztartások aránya szinte elhanyagolható, átlagát tekintve 3% alatt marad, és legmagasabb értékük sem éri el a 7%-ot. Ezzel szemben a magányosan élők és a családot nem alkotó egyénekből álló háztartások részaránya a lakók között rendszerint 20–30% között mozog. (A kismemesi falvak 40% feletti, illetve a protestáns települések 10%-os értéke mögött azonban nem kizárt, hogy regisztrációs problémák is lehetnek.) Vagyis a lakóháztartások szerkezetüket tekintve többé-kevésbé homogénnek, egyszerűnek és a házbirtoklóktól élesen elütőnek mondhatók.

Ha viszont nem csupán a háztartásfők, illetve az általuk képviselt háztartások adatait vesszük figyelembe, hanem a teljes népesség megoszlását nézzük, három gyűjtőcsoportba sorolva az összeírt személyeket (nem családos, egyszerű családos, illetve bonyolult összetételű szerkezetben élők), még plasztikusabban látszanak a korábban említett különbségek. A házbirtoklók esetében a bonyolultabb együttélési formákban összeírt népesség aránya a somogyi falvak között némileg meghaladja az 50%-ot, az ugyancsak somogyi horvát közösségek esetében pedig eléri a kétharmadot, viszont a többi településcsoportban lényegesen alacsonyabban, 14 és 30% között marad. Bár összességében az egyszerű családszerkezetben élők dominanciája többé-kevésbé most is látható, de az említett két falucsoport esetében arányuk már kisebbségbe kerül, sőt a horvátoknál mindössze egyharmados szintre süllyed.³² Ezzel szemben viszont a nem családként élő házbirtokló népesség aránya összességében az 1%-ot sem éri el, és a városok 1,9 százalékos értéke sem nevezhető igazán jelentősnek.

³² Bár a bonyolultabb szerkezetű háztartások aránya a somogyi horvát népességben kevesebb 50%-nál, a bennük élő népesség azonban ténylegesen eléri a kétharmadot, vagyis a lakosság túlnyomó többsége a többcsaládos együttélést közvetlen élettapasztalatként éli meg. Ebben az esetben ezt az együttélési formát tehát nem lehet olyan átmeneti, időleges, ciklikusan keletkező jelenségként kezelni, amely pusztán a forrásanyag szeszélyeként állt elő. (Utalunk itt Lutz Berkner háztartásszerkezet-elemzésekkel kapcsolatos kritikájára [Berkner 1975. vö. Sieder – Mitterauer 1983].) Sőt valószínűleg ez az együttélési forma a kívánatos norma az egyszerű családos háztartásokban élők számára is, csak az összeírás időszakában azt valami miatt éppen nem állt módjukban megvalósítani.

6. A háztartások népességének megoszlása az együttélés formája szerint
Distribution of the household members by the type of co-residence

Település csoportok	Házbirtoklók			Lakók			Átlagos háztartásnagyság		N		
	nem család	egyszerű család	bonyolult szerkezetű	összes	nem család	egyszerű család	bonyolult szerkezetű	összes		házbirtoklók	lakók
Nemesi falvak	0,8	78,3	20,9	100,0	21,5	73,5	5,0	100,0	4,87	2,07	2 646
Somogyi falvak	0,4	48,0	51,6	100,0	7,5	81,3	11,2	100,0	6,33	3,06	3 245
Zalai falvak	0,4	70,4	29,2	100,0	10,2	77,4	12,4	100,0	5,26	2,79	2 889
Protestáns falvak	0,4	75,5	24,1	100,0	1,7	87,8	10,6	100,0	5,29	3,64	3 501
Horvátok	0,2	33,2	66,5	100,0	10,9	79,3	9,8	100,0	7,39	2,42	2 841
Németek	0,1	86,0	13,9	100,0	14,3	79,6	6,1	100,0	4,91	2,71	2 185
Falvak összesen	0,4	64,0	35,6	100,0	9,8	80,8	9,5	100,0	5,60	2,83	17 307
Polgárvárosok	1,9	83,8	14,4	100,0	14,5	82,6	2,9	100,0	4,86	2,49	10 483
Mindösszesen	0,9	71,2	27,9	100,0	12,1	81,6	6,3	100,0	5,30	2,65	27 790

A lakónépesség együttélési szerkezete viszont markánsan eltér a házbirtoklókétól. A falvak esetében mind a nem családban, mind az összetett szerkezetben élő népesség aránya 10% körül mozog, míg a városi lakóknál az előbbieket aránya valamivel magasabb, viszont utóbbiaké a 3%-ot sem éri el. Vagyis az alapvető együttélési forma a lakók körében városon és falun egyaránt az egyszerű családos háztartás, azzal a kiegészítéssel, hogy e csoport népességében figyelmet érdemlő a családot nem alkotók, illetve magányosan élők száma is. Lényegében tehát a lakóháztartások szerkezete inkább homogénnek mondható, mivel egyrészt az egyszerű családos háztartásokban élők mellett a másik két együttélési formában élő népesség aránya elhanyagolható, másrészt még az úgynevezett „nagy családos” közösségekben élő lakóháztartások együttélési szerkezete sem tér el a többi csoportban tapasztalhatótól. Vagyis arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a lakók család- és háztartásrendszerét, illetve demográfiai jellemzőit valójában nem a lokális, felekezeti vagy etnikulturális hatások, hanem a „lakó-lét” határozza meg.

Ha a házbirtoklók együttélési formáinak falucsoportok közötti változatosságát nézzük, akkor e mögött viszont nagy valószínűséggel egyaránt feltételezhetünk gazdasági, társadalmi, kulturális és szokásrendszerből adódó tényezőket. A háztartások Laslett – Hammel-féle kategóriák közötti sajátos megoszlásának hátterében azonban az egyes csoportoknál nem minden esetben azonos hatásokat sejtethetünk. A nemesek esetében például a dominánsan nukleáris háztartásszerkezetben élést nyilvánvalóan elősegítette, hogy szabadon rendelkeztek ingatlanvagyonukkal és a törvények sem tilalmazták számukra a telekmegosztást, vagyis nem álltak komolyabb akadályok a korabeli népi terminológia szerinti „válakozás”, egy-egy családnak az összetett háztartási egységből való kilépése előtt. Ráadásul a közös háztartásban – vagyis egyetlen adóegységben – élésnek a nemesek számára – szemben a jobbágyi sorban élőkkel – adózási előnye sem volt, lévén, hogy sem állami, sem földesúri adót nem fizettek.

A házbirtoklók városokban látható nukleáris családos dominanciájú háztartásszerkezete mögött viszont inkább az eltérő gazdasági alapok (az ipar, kereskedelem, illetve a szőlőművelés nagyobb, a földművelés és állattartás kisebb súlya) és ennek következtében a falusitól eltérő munkaszervezet – kevesebb családi, több időszakosan fogadott munkaerő – gyanítható. Más kifejezéssel élve úgy is mondhatjuk, hogy a fejlettebb, némileg már piacialapú munkamegosztás itt az esetek többségében a modern kiscsaládos háztartásszerkezethez hasonlót mutatott már a 18. század közepén is.

Alighanem a városoknál említett tényezők szerepe állhatott a gazdaságilag fejlettebb, urbánusabb világból idevándorolt német telepések falvaiban látható, szintén nukleáris családos dominanciájú háztartásszerkezetek mögött is. Ezzel szemben a délről bevándorolt horvát famíliák a balkáni nagy családos együttélési kultúráját hozták magukkal, amelyben a nagy létszámú együtt élő csoport vé-

delmet jelentett az egyén számára a gyenge központi hatalom miatt veszedelmes külvilág ellen, a házi munkamegosztás pedig biztosította a gazdálkodás minden alapvető feladatának ellátását anélkül, hogy a háztartásoknak fizetett szolgákat-napszámosokat kelljen fogadnia, illetve hivatásos kézművesek által előállított tárgyakat és eszközöket kelljen nagy mennyiségben használnia. Úgy tűnik tehát, hogy a horvátok munka- és családszervezetei inkább a lehetőség szerinti önellátásra törekedtek, a regionális munkamegosztás, az urbanizáció és a piaci hatások még kevésbé érintették őket.

Ugyanakkor a különböző településcsoportok eltérő háztartásszerkezeti jellemzőinek hátterében a kulturális diffúzió – a szomszédos közösségek demográfiai viselkedésének és együttélési szokásainak részben vagy egészben történő átvétele – hatását is gyaníthatjuk. A zalai katolikus és (a többnyire ugyancsak zalai) protestáns falvak esetében a nyugat-dunántúli fekvés – amely a nyugati (osztrák és délnémet) életmód-minták nagyobb mértékű átszivárgását máig érezhetően mutatja – nyilvánvalóan erősítette a nukleáris családi együttélési modell súlyát, míg ezzel szemben a somogyi magyar falvak egy részére alighanem hatást gyakorolt a közöttük élő horvát közösségek nagyobb, bonyolultabb szerveződéseket preferáló, esetenként praktikusnak látszó együttélési gyakorlata.

A fentebb mondottak lényegében azonban ismét csak a házbirtokló famíliákra nézve látszanak érvényesnek. A lakóháztartások között ugyanis, mint említettük, elvértve találunk bonyolult szerkezetű együtt élő csoportokat, viszont – néhány kivételtől eltekintve – az átlagosnál jóval nagyobb közöttük az egy-egy rokonnal vagy szolgálival, illetve magányosan élő személyekből álló, családot nem alkotó háztartások aránya. Vagyis a lakók háztartásai esetében aligha beszélhetünk a fentebb említett kulturális tényezők látható hatásáról. Minden valószínűség szerint a korábban említett népességszerkezeti különbségek – a nemek, korcsoportok, családi állapotok sajátosságai –, valamint a lakáshelyzetükből adódó gazdasági korlátok³³ nem tették sem kívánatosná, sem lehetségessé számukra a gazdasági és kulturális gyökerekre egyaránt épülő, több tagból álló, bonyolultabb szerkezetű együttélési formák kialakítását, illetve fenntartását.

³³ A más házában élés nem tette lehetővé (vagy csak igen korlátozott formában) a saját gazdasági udvar kialakítását, a birtokolt ház és telek hiánya pedig általában kizárta az illető személyt vagy családi csoportot a faluközösség közjavainak (legelő, erdő) használatából is. Vagyis a lakók számára csak a pénzbeli vagy természetbeni ellenszolgáltatás fejében végzett kézi munka maradt a domináns, ha nem az egyetlen jövedelemforrás. Ily módon viszont a lakóháztartások esetében nagyobb számú ember folyamatos együttélésének és együtt gazdálkodásának sem fizikai, sem gazdasági alapja nem állt rendelkezésre.

7. A lakó háztartások típus szerinti megoszlása a háztartásfő korcsoportja szerint
*Distribution of the households with lodgers by Laslett-Hammel typology
and the age of household head*

A háztartásfő korcsoportja	1-2	3	4-6	Összesen	N
A falusi háztartások típusai ^{a)}					
15-29	3,9	20,9	1,5	26,3	142
30-49	9,3	35,9	1,1	46,3	250
50-69	9,4	10,0	0,9	20,4	110
70-x	4,1	1,7	0,9	6,7	36
Ismeretlen	0,0	0,2	0,2	0,4	2
Összesen	26,7	68,7	4,6	100,0	540
N	144	371	25	540	
A városi háztartások típusai ^{a)}					
15-29	3,4	22,8	0,9	27,1	157
30-49	10,7	31,6	0,3	42,6	247
50-69	13,4	9,5	1,4	24,3	141
70-x	4,1	1,7	0,2	6,0	35
Ismeretlen	-	-	-	-	-
Összesen	31,7	65,5	2,8	100,0	580
N	184	380	16	580	

^{a)} Laslett – Hammel kategóriák.

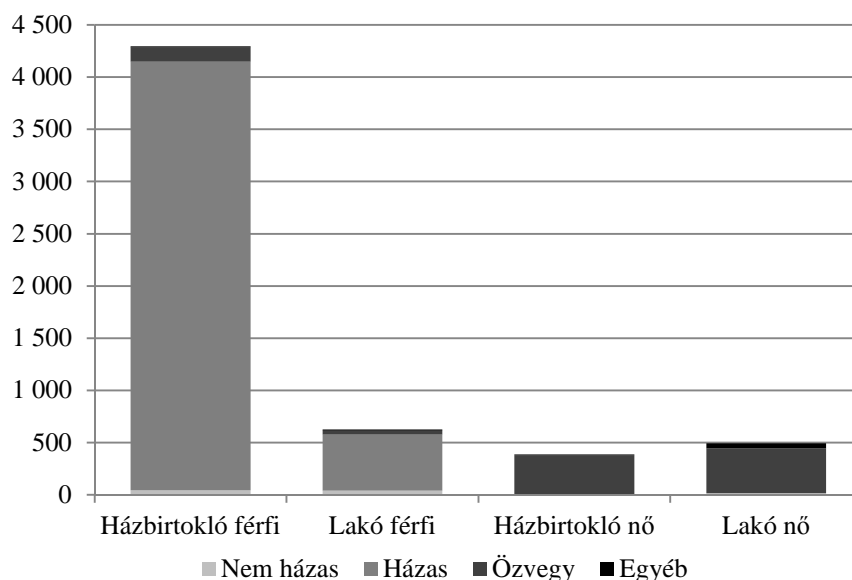
8. A lakó háztartások típus szerinti megoszlása a háztartásfő családi állapota szerint
*Distribution of the households with lodgers by Laslett-Hammel typology
and marital status of the household head*

A háztartásfő korcsoportja	1-2	3	4-6	Összesen	N
A falusi háztartások típusai ^{a)}					
Nem házas	3,9	0,4	0,0	4,3	23
Házas	0,0	43,0	2,8	45,7	247
Elvált	0,7	0,0	0,0	0,7	4
Özvegy	17,6	25,2	1,9	44,6	241
Ismeretlen	4,4	0,2	0,0	4,6	25
Összesen	26,7	68,7	4,6	100,0	540
A városi háztartások típusai ^{a)}					
Nem házas	5,7	0,0	0,2	5,9	34
Házas	0,0	49,5	1,2	50,7	294
Elvált	0,5	1,2	0,0	1,7	10
Özvegy	22,8	14,7	1,4	38,8	225
Ismeretlen	2,8	0,2	0,0	2,9	17
Összesen	31,7	65,5	2,8	100,0	580

^{a)} Laslett – Hammel kategóriák.

Ha külön-külön vizsgáljuk meg az elemzésünk tulajdonképpeni célcsoportját alkotó lakóháztartások szerkezetét a háztartások Laslett – Hammel típusa és a háztartásfők családi állapota avagy korcsoportja szerint, mindkét esetben sajátos mintákat figyelhetünk meg. (A falvak esetében a lakók viszonylag kis esetszámú mintáit az elemzés megbízhatósága érdekében összevontan, egységes egészként kellett kezelnünk.) Korcsoportjait tekintve mind a falvakban, mind a városokban két csoport uralja a lakóháztartások szerkezetét: több mint 50%-uk a 20–40-es korosztályokba tartozó háztartásfő vezette nukleáris háztartások közé tartozik, 20–25% pedig magányosan, illetve egy-két más személlyel, de családot nem alkotva élő 30–60 éves háztartásfő. Az összes többi szerkezeti kombinációhoz tartozó típusok súlya jelentéktelennek mondható.

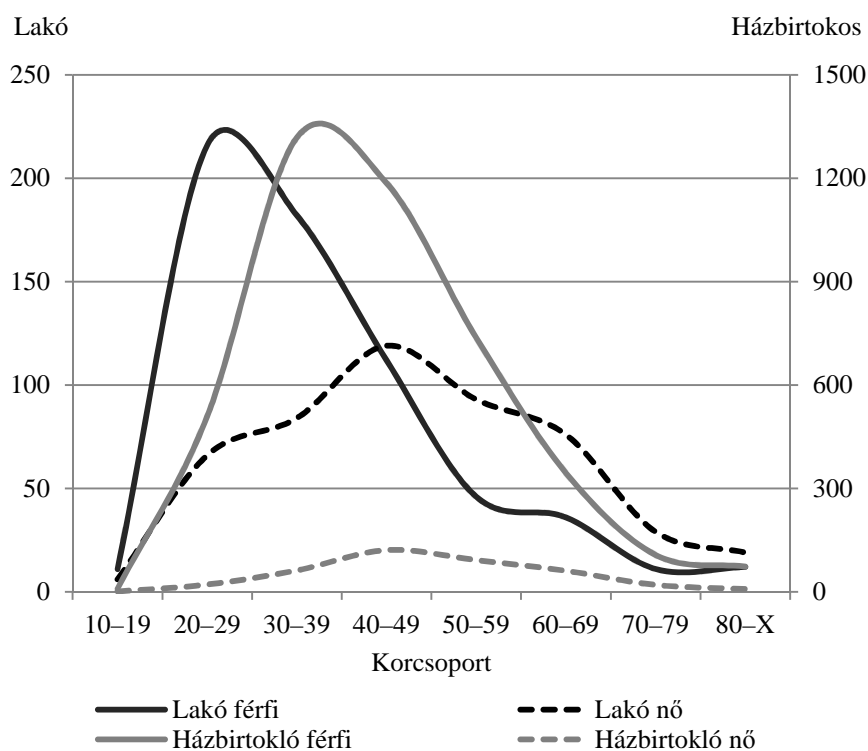
A háztartásfők családi állapotát tekintve szintén sűrűsödések láthatók bizonyos kategóriákban. Közel felük házas férfiak vezette nukleáris családos háztartásokból áll, 40%-uk pedig töredékcsaládos özvegy vezette, vagy nem családi formában élő háztartás. (Mindkét utóbbi csoportban számottevő a nők aránya.) A többi együttélési formához tartozó háztartások súlya ebben az esetben is elhanyagolhatónak mondható.

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

*III. A háztartásfők megoszlása nemük és családi állapotuk szerint
Distribution of lodger and house owner household heads
by sex and marital status*

Ha a házbirtokló, illetve lakóháztartások vezetőinek nem és családi állapot szerinti megoszlását együttesen nézzük, akkor az alábbi jellemzőket állapíthatjuk meg. A háztartásfők elsöprő többsége – 70% – házas férfi, viszont a férfi lakók és a nők vezetete háztartások (függetlenül attól, hogy házbirtoklók vagy lakók) aránya együttesen sem több közöttük 26%-nál. A házbirtoklók háztartásait vezetők között egyébként elvétve fordul elő nő, azok is szinte kizárólag özvegyek. Ezzel szemben a lakók között a háztartásfők közel fele nő (szintén majdnem kizárólag özvegyek). Vagyis adatbázisunk szerint a 18. század közepén a háztartásfői pozícióhoz nő rendszerint csak abban az esetben juthatott, ha megözvegyül, és nem köt újabb házasságot – erre azonban házzal-földdel bíró família esetében ritkán kerülhetett sor. Ugyanakkor az is feltételezhető, hogy a férfi háztartásfő elhunytja miatt özvegyi állapotba került nő gyakorta kikerülhetett a házbirtoklók sorából.

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

IV. A háztartásfők kor és nem szerinti megoszlása
Lodger and house owner household heads by sex and age-group

Amennyiben a nemek és korcsoportok megoszlását együttesen vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a nők kormegoszlása szinte azonos a lakók és a házbirtoklók esetében. A férfiaknál azonban világos különbség mutatkozik a két csoport között: a lakó háztartásfő kategória életkori csúcspontja a huszonévesek körében látható, majd utána a kormegoszlás görbéje gyors csökkenést mutat. Ezzel szemben a házbirtoklók korszerkezete közel áll a normál eloszláshoz, a görbe csúcsa valahol a harmadik és negyedik évtized között található. A két görbe azt sejteti, hogy egyesek számára a házbirtoklóvá válás első lépcsője a lakó háztartásfőség lehet, amelyből ezután szerencsés esetben egy-két évtizeddel később a házbirtoklók sorába emelkedhetnek fel.

A lakóháztartások demográfiai és háztartásszerkezeti adatai alapján tehát arra a megállapításra kell jutnunk, hogy többségük két alapvető típusba sorolható. Az egyik az életpályája kezdetén levő fiatal család – és vélhetőleg vagyontalan – háztartásfő, a másik a középkorú vagy idősebb, magányos, vagy családi katasztrófa során töredékcsaládosá vált együttes, ahol a háztartásfők jelentős része megözvegyült nő. Mindkettő a közösség átlagától elütő típust jelent.

A háztartásszerkezet elemzése után lényegében ugyanoda jutottunk, mint a demográfiai szerkezet esetében. A házbirtoklók és a lakók együttélési formája jelentős mértékben különbözik egymástól, akár a háztartásfő nemét, életkorát, akár az együttélések egyszerűségét vagy bonyolultságát nézzük. Mindez azt sugallja, hogy a demográfiai és a háztartásszerkezet nem csupán kapcsolódik egymáshoz, hanem arra is utal, hogy a népmozgalmi folyamatok – főként a házasság és a háztartást vezető házaspár valamelyik tagjának elhalálása – alapvető hatással lehetnek – a népesség családi állapotán, nemi arányán és a korszerkezetének alakulásán kívül – a háztartások alakulására és megszűnésére, valamint összetételük változására is. Vagyis önkéntelenül felvetődnek olyan kérdések, hogy vajon azonosan működnek-e a demográfiai folyamatok a lakók és a házbirtoklók körében, illetve hogyan befolyásolhatják a két csoport működését és egymáshoz viszonyított arányának alakulását. Utoljára tehát a demográfiai folyamatok kérdését vesszük szemügyre, amennyire azt forrásaink megengedik.

4. A lakók és a demográfiai folyamatok

A népmozgalmi folyamatok rekonstruálása adatbázisunk segítségével jóval nehezebb, és több tekintetben pontatlanabb, mint amennyire az a háztartás- és demográfiai szerkezet tekintetében megvalósítható volt. Használt forrásaink ugyanis – mint ahogy azt már korábban említettük – nem az eseményeket direkt módon rögzítő anyakönyvek, hanem keresztmetszeti, népszámlálás jellegű összeírások, melyek csak közvetve tartalmazzák a népmozgalommal kapcsola-

tos kérdések vizsgálatára alkalmas adatokat. Főként a házasodás és a termékenység körvonalazására van módunk a segítségükkel, viszont a halandóságra vonatkozóan már csak becsléseink lehetnek, míg a vándorlásokkal kapcsolatban mindössze irodalmi ismereteinken alapuló feltételezésekkel élhetünk.

9. Számított átlagos házasságkötési kor (év)

Singulate mean age at first marriage (year) by sex and group of settlement

Házbirtoklók településcsoportok szerint	Férfi	Nő	N (férfi)	N (nő)
	Falvak			
Nemesi falvak	24,96	18,79	612	589
Somogyi falvak	22,55	18,27	730	632
Zalai falvak	24,63	20,09	611	611
Protestáns falvak	23,14	22,04	803	769
<i>Magyarok együtt</i>	23,82	19,79	2756	2601
Horvátok	22,10	18,93	655	632
Németek	23,84	19,49	509	466
<i>Falusi házbirtoklók</i>	23,54	19,60	3920	3699
<i>Falusi lakók^{a)}</i>	20,23	20,68	337	510
<i>Falvak összesen</i>	23,12	19,74	4257	4209
	Városok			
<i>Házbirtoklók</i>	27,73	20,59	2345	411
<i>Lakók</i>	25,05	18,33	376	487
<i>Városok összesen</i>	26,38	19,47	2721	2898
	Együtt			
<i>Mindösszesen</i>	23,85	19,68	6978	7107

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

^{a)} A kis esetszámok miatt a lakókat nem bontottuk településcsoportok szerint.

John Hajnal módszere alapján (Hajnal 1953) forrásainkból kiszámítható a házasságkötések átlagos életkora (singulate mean age at marriage). Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a falvakban mind a férfiak (23,1 év), mind a nők (19,7 év) esetében egyértelműen a nyugat-európainál korábbi, fiatalabb házasodási korok láthatóak. A városi férfiak adatai (26,4 év) már közelebb állnak a nyugat-európai magasabb értékekhez, a városi nők adatai (20,6 év) azonban alig különböznek a falusiakétól – vagyis jóval alacsonyabbak a korabeli Nyugaton megszokottnál. A településcsoportok között ugyanakkor a házbirtokló férfiak első házasságkötésének életkora elég érzékletes különbségeket mutat. A legalacsonyabb, 22 évet alig meghaladó érték, és a legmagasabb, közel 28 évet elérő városi átlag között a szóródás meghaladja az öt évet. Ezzel szemben a női házasodási korok jóval kisebb mértékben szóródnak, a legmagasabb és legalacsonyabb értékek közötti különbség épphogy meghaladja a két évet. Utóbbi alapján egyértelműen arra kell gondolnunk, hogy a női házasságkötések minden

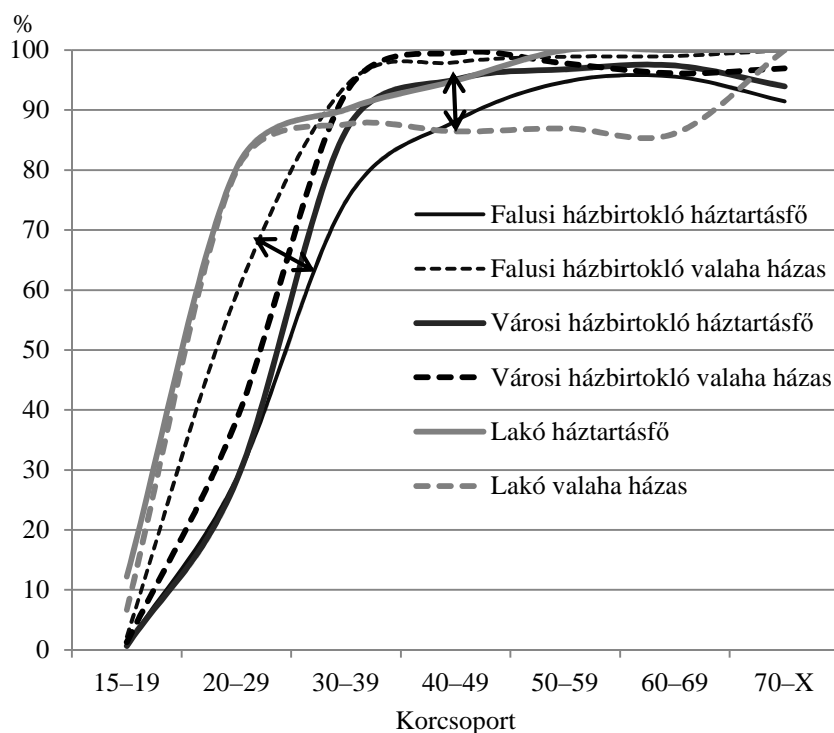
közösségcsoportban megfigyelhető viszonylag alacsony életkora a termékenység maximalizására irányuló törekvés következménye lehet. (Egyébként erre utalnak a házasságkötés teljes körűségére utaló adatok is, melyek az *V. ábra* férfiadatain megfigyelhetők.) A férfiak településcsoportonként élesebben eltérő házassági kora mögött azonban már részben gazdasági, részben szokásrendszeri megfontolásokat gyaníthatunk. A javak örökítése és a háztartások vezetése ugyanis ebben a korszakban egyértelműen a férfiak kezében van, így a házasságkötések idejének a csoport érdekeinek megfelelő optimalizálása főként a férfiak nősülésének szabályozása révén érhető el.

A lakók házassági adatai viszont – különösen a falvak esetében – szemmel láthatóan különböznek a házbirtoklókétól. Míg a férjhez menés ideje a házbirtokló és lakó nők esetében nagyjából egybeesik (19,6, illetve 20,7 év), addig a férfi lakók házassága házbirtokló társaikénál jóval korábban következik be (20,2, illetve 23,5 év), sőt a falvakban a női lakókénál is valamivel alacsonyabb értékeket mutat. Tekintettel arra, hogy a férfi lakók ingatlant nem birtokolnak és – minden valószínűség szerint szűkösebb – megélhetési forrásaik nem igazán ösztönzik őket arra, hogy a házasság halasztásával szerezzenek jobb életkezdesi pozíciót maguknak, így természetesen korábbi házasságkötéseket produkálnak. (A város befolyása azonban itt is érződik – noha az itt élő férfi lakók házassági kora – kerekén 25 év – több mint 2,5 évvel alacsonyabb házbirtokló városi társaikénál, de a falusi lakók értékeinél lényegesen magasabb.)

Már a lakó és házbirtokló férfiak *IV. ábrán* látható eltérő kormegoszlása is sejtetni engedte, hogy a házasság és háztartásfővé válás szoros kapcsolatban állt egymással.³⁴ Az *V. ábrán* látható görbereneteket figyelmesebben szemlélve e két folyamat viszonyára vonatkozóan három modell olvasható ki belőle. A házbirtoklók esetében a falusi férfiak között a házasság és háztartásfővé válás között mintegy évtizedes késés látható, a két görbe csak az 50-esek korcsoportjában kezd egyértelműen összekapcsolódni egymással. Mindez arra utal, hogy a falusi házbirtokló családokba tartozó fiatalok egy része korábban – és könnyebben – házasodik, a háztartásfővé válás azonban csak több évi várakozással jut hozzá. Ezzel szemben a városi házbirtoklók között a valaha házasok és a háztartásfők kormegoszlási görbéje gyakorlatilag végig együtt fut, vagyis itt nem észlelhető tömeges méretekben a falvakban megmutatkozó várakozási időszak. A különbség valószínűleg a falusi és városi családok eltérő gazdasági hátteréből adódik. Az általunk vizsgált dunántúli városokban, mint említettük, a megélhetés alapját főként a mezőgazdaságon kívüli tevékenységek, a szőlőművelés, valamint a bérmunka/napszám jelentette, vagyis nem kellett feltétlenül megvárni, hogy a fiatal házas férfi részben vagy egészben hozzájusson telki földbeli

³⁴ Az elemzést csak a férfiakra vonatkozóan folytattuk le, mert a *IV. ábra* alapján az is valószínűsíthető, hogy a házbirtokló és lakó családokba tartozó nők házassági kor-modellje között nem áll fenn lényeges különbség.

örökségéhez, mint ahogy arra a döntően földművelésre épülő falvakban minde-
nütt szükség volt.

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

V. A férfiak házassága és háztartásfővé válása közötti kapcsolat
The relationship between the age at marriage and becoming household head,
males, around 1760

A lakók csoportja azonban mindkét fenti életút-modellen kívül állt: a háztartásfőség, valamint a házasságot kötöttek kormegoszlását mutató görbék a negyedik évtizedig egybeesnek, utána azonban szétválnak. Mindez arra utal, hogy a lakók kezdetben a nincstelenség könnyedségével házasodnak, családalapítási lehetőségeik azonban nem korlátlanok. A háztartásfők arányának fokozatosan teljes körűvé válása, ugyanakkor a valaha házasok arányának 85–90% körüli lehorgonyozása azt valószínűsíti, hogy a lakók körébe tartozó férfiak 10–15%-a lemond, illetve nem képes házasságot kötni, és hátralévő életét család nélküli, magányos személyként éli le.

10. A falusi és városi népesség termékenysége a 18. század közepén ^{a)}
*Fertility of the rural and urban population in the sample,
 in the middle of the 18th century*

Településcsoport	Házbirtoklók		Lakók ^{b)}	
	termékenység	index	termékenység	index
Nemesi falvak	591	93		
Somogyi falvak	704	111		
Zalai falvak	730	115		
Protestáns falvak	687	108		
Horvátok	661	104		
Németek	674	106		
<i>Falvak összesen</i>	<i>676</i>	<i>106</i>	<i>482 ^{c)}</i>	<i>76</i>
<i>Városok összesen</i>	<i>619</i>	<i>97</i>	<i>547</i>	<i>86</i>
<i>Mindösszesen</i>	<i>654</i>	<i>103</i>	<i>514</i>	<i>81</i>
<i>Ebből falusiak ^{d)}</i>	<i>654</i>	<i>103</i>		
<i>Ebből városiak ^{d)}</i>	<i>607</i>	<i>95</i>		
<i>Minta összesen ^{d)}</i>	<i>636</i>	<i>100</i>		

^{a)} 1000 15–49 éves nőre jutó 0–4 éves gyermekek száma.

^{b)} Számos nő termékenységi periódusa befejezetlen fiatal életkora, illetve megőzvegyülése miatt.

^{c)} A kis esetszámok miatt a lakók adatait csak összevontan adjuk meg.

^{d)} Házbirtoklók és lakók együttes adata.

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis.

A termékenységi adatokat a 0–4 éves kisgyermekek és a 15–49 éves fogamzóképes nők számának összevetésével számítottuk ki.³⁵ Összességében a hagyományos demográfiai rendszerre jellemző rendkívül magas termékenységi

³⁵ Ezt a mérési módszert, a gyermek/nő arányszámot (child/woman ratio) a nemzetközi kutatások esetenként más-más életkori határokkal (hol 10, 15 vagy 20 éves kezdő és 44 vagy 49 éves záró életkorok) számítják ki. Mi a 15–49 éves korhatárok alkalmazása mellett döntöttünk két ok miatt. Egyrészt azért, mert Magyarországon 18. századi adataink szerint a nők házasságkötésének számottevő része már 20 éves koruk előtt bekövetkezett – adatbázisunkban ekkor már negyedrészüik, falun pedig 34 %-uk házas. Másrészt azért, mert a későbbi időszakokra vonatkozó pontosabb hazai statisztikák azt bizonyítják, hogy a szülések egy része még 44 éves kor után is folytatódott, illetve jelentős részben már 20 éves kor előtt elkezdődött. Adatbázisunkban ellenőriztük a 15 – 29 éves nők szüléseinek adatait (ami természetesen csak a még életben levő gyermekek számára és életkorára terjedhetett ki.). Eszerint a fiatal falusi házas nők kereken 50 százaléka egy-vagy több 20 éves kora előtt szült élő gyermekkel rendelkezett, vagyis egyértelmű, hogy a 20 éves korhatár ebben a populációban a termékenység mérésére nem alkalmazható. (Utóbbi félmondatra arra is utalunk, hogy a mérési módszer általában csak az összeírt, még életben levő gyermekek számát tudja használni, mivel a csecsemőként–kisgyermekként, 4 éves kor előtt meghaltakról nincs adatunk. Vagyis az összeírt, fogamzóképes korú nők összes szüléseinek tényleges számát – amely az élő gyermekek számának akár kétszerese is lehet – nem ismerjük.)

adatokat látunk a 10. táblázatban, amely lassan már a szokásosnak mondható különbségeket mutatja: a falvak termékenysége mintegy 8%-kal magasabb, mint a városoké, viszont a lakók termékenysége közel 20%-kal alacsonyabb, mint a házbirtoklóké. Különösen alacsony a falusi lakókra vonatkozó termékenységszám. Bizonyos mértékű termékenységi különbségeket látunk az egyes falusi településcsoportok között is, ezek mérete azonban nem túlságosan nagy – az index-értékek szélsőségei a teljes mintához viszonyítva 93 és 115 között helyezkednek el. Egy különbségre azonban fel kell hívnunk a figyelmet: a legmagasabb, 704 és 730 közötti termékenységi értékeket a katolikus magyar falvak népessége mutatja. A városok, a horvát és német telepések, a nemesi falvak, valamint a protestáns települések termékenységének mértéke más-más okok miatt, de mindenütt elmarad a katolikus magyar paraszti népesség adatai mögött.³⁶

Természetesen ahhoz, hogy a termékenység alakulásának módjáról és tényezőiről pontosabb képet kapjunk, számos mikrovizsgálatra lenne szükség. De hogy a 18. és a 19. század közepe között valami történt, az abból sejthető, ha mintánk termékenységi adatait az ugyanilyen módon kiszámított 1869. évi adatokkal szembesítjük. Az 1869-ben megállapítható korszerkezetek alapján számítva Zala megye átlagértéke 548, Somogyé 552, illetve a Veszprémhez hasonló püspöki székhely Székesfehérváré pedig 404. Vagyis az eltelt száz év alatt az általunk vizsgált dél-dunántúli terület termékenységszökkenése körülbelül 15%, míg a városi népességekben ennél jóval nagyobb a visszaesés. Utóbbiak 1869 körüli termékenysége mintegy harmadával kevesebbre becsülhető a 18. század közepinél.³⁷

A falusi házbirtokló famíliák esetében a meglehetősen magas, 676-os összeített adat azonban azt nem támasztja alá, hogy egyértelműen bizonyítottan vehessük a születéskorlátozás általános voltát az általunk vizsgált időszakban és területen. Ám a településcsoportok közötti különbségek alapján egyes társadalmi csoportok közvetve mégis gyanúsíthatók a gyermekszám szabályozására irányuló törekvésekkel. A városok átlagosnál valamivel alacsonyabb termékenységi értékei például valószínűleg főként a későbbi házasságkötésekkel (a mintegy négy évvel későbbi férfi és egy évvel későbbi női házasságkötési kor-

³⁶ Itt a vannak azok a felekezetek és településcsoportok közötti termékenységi különbségekre vonatkozó 18. századi konkrét, számszerű adatok – nem ormánságiak és nem sárköziek –, amelyek létezésében Kovács István Gábor nem hisz (Kovács 2011). Az elemzett katolikus és református falvak termékenysége közötti differencia az előbbiekre javára ugyan nem több 5%-nál, de 100 év alatt bizony ennek is komoly demográfiai hatása lehet.

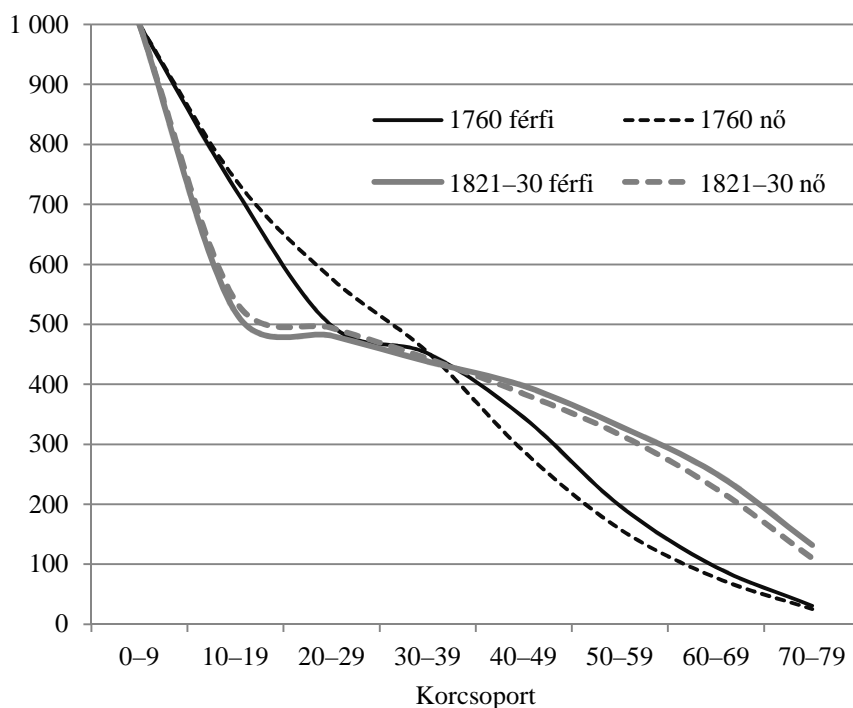
³⁷ Magyarország – Erdély és Horvátország nélküli – népességének termékenysége 581, vagyis nagyobb a dél-dunántúli megyék idézett 1869. évi értékeinél, de utóbbi magában foglalja az Alföld és a történeti terület peremvidékeinek jóval magasabb adatait is. (Máramaros termékenységi értéke – városaival együtt – 1869-ben például 630, vagyis gyakorlatilag megegyezik az általunk vizsgált dél-dunántúli terület 100 évvel korábbi, a városokat ugyan csak magában foglaló összesített adatával.)

ral) indokolhatók. A nemesi falvak némileg alacsonyabb – 7 ponttal ugyancsak az átlag alatt maradó – termékenysége mögött, amely nagyjából az 1869. évi megyei összértékekhez áll közel, szintén a városokéhoz hasonló törekvéseket sejthetünk. A házassági korok férfiak és nők közötti különbsége a nemesi falvakban a legnagyobb, csaknem eléri a városokét, és közel áll egymáshoz a két utóbbi csoportban a nem családként élő háztartások aránya is. Összességében pedig a kismemesi falvak termékenysége még a városokét is alulmúlja.³⁸ A protestánsok katolikusokénál alacsonyabb, de az átlagot még felülmúló értéke viszont további mikrovizsgálatokat érdemelne – a kérdés az, hogy egyáltalán találunk-e hozzá a 18. század közepének vizsgálatára alkalmas, megfelelő pontosságú anyakönyvi forrásokat. Ellenben a horvát és német telepes falvak alacsony adatai – amelyek valójában a kismemesekkel együtt a 18. század közepi falusi házbirtoklók termékenységének átlagértékét a 700-as érték alá vitték – a későbbi információk alapján minden valószínűség szerint a megtelepülés korábban már említett biológiai-demográfiai nehézségeivel összefüggő átmeneti jelenségnek tekinthetők.³⁹

Más a helyzet a lakókkal. A 7–8. táblázat, valamint a II. és IV. ábra adataiból ugyanis arra lehet következtetni, hogy e csoport népessége részben az átlagosnál fiatalabb – vagyis nem befejezett termékenységű – párokból áll, részben pedig olyan, özvegyek vezette családokat tartalmaz, ahol a nők termékenységi periódusa (hacsak nem kívántak házasságon kívül gyermeket vállalni, annak minden társadalmi hátrányával együtt) idő előtt megtört. Vagyis, bár a lakók 10. táblázatban szereplő alacsony termékenységi adatai feltehetően a lakónépesség valóságát tükrözik, ám a szándékok és a teljes termékenység potenciális mértéke tekintetében valószínűleg félrevezetőek.

³⁸ Irodalmi ismereteink azt sugallják, hogy a családtervezés megjelenése többnyire a felső rétegekben, illetve az urbánus közösségekben következett be és onnan terjedt tovább a többi társadalmi csoportra, illetve a vidéki régiókra.

³⁹ Lásd a 26. jegyzetet. Egyébként a 19. század második felének adatai a horvátokra vonatkozóan átlagos, a németekre nézve pedig átlag feletti termékenységet jeleznek. A kismemesek alacsony termékenységi adatai viszont ebben a mintában – amelyből még hiányzik a különböző csoportok adatainak a reprezentativitást erősítő súlyozása – a kellesnél nagyobb szerepet játszanak. Ezzel szemben a reprezentativitás ellenőrzése során növelni kell majd a protestáns falvak adatainak súlyát, mert az adatbázisunkban szereplő, már említett 16%-os arányuk aligha felel meg a 18. század közepi viszonyoknak.

Forrás: „Magyarország 1760” adatbázis

VI. A korszerkezet alapján becsült továbbélési rend

Number of those surviving by age-group and sex (18th century data have been estimated on the basis of the age-structure)

A halandóság esetében az esetszámok – részben a falucsoportok szerinti adatok nem megfelelő száma, részben a lakók sajátos, torzan kialakult kor és családi állapot szerinti szerkezete miatt – nem bizonyultak alkalmasnak rá, hogy külön-külön felhasználjuk őket, így csak a férfiak és nők 1760. évi, valamint a Habcsek László (1991) által az 1821 és 1830 közötti időszakra számított falusi továbbélési rendjének adatait szembesíthettük egymással.⁴⁰ (Miótán a

⁴⁰ Utóbbi az ország mai területére megbízható mintavétellel, nagy anyakönyvi adatállomány alapján, korrekt halandóságitábla-számítás révén készült, így adatai az általunk készített adatbázisénál lényegesen pontosabbnak vélelmezhetők. Mi ugyanis csak a még életben levő népesség kormegoszlása alapján adhattunk egy durva kihalási rendet, miután a születésekre és halálozásokra vonatkozó anyakönyvi adatok nem álltak rendelkezésünkre. Természetesen ez durva megközelítés, mert stacionér népességet, vagyis változatlan termékenységet és halandóságot, valamint zéró külső vándorlást feltételez. (Utóbbiról biztosan tudjuk,

falvak és városok 1760 körüli továbbélési rendjében nem látszott lényeges eltérés, a két adatsort az áttekinthetőség érdekében összevontuk.) Ennek alapján a következőket állapíthatjuk meg.

A 18. század közepi és az 1820-as évekbeli továbbélési rend tendenciái mindkét nem esetében közel állnak egymáshoz. A 18. század közepi mintánk adatai alapján számított görbe mindazonáltal mindkét nemre vonatkozóan kicsit jobb túlélési esélyeket mutat életük első három évtizedében, és kicsit rosszabbat a negyedik évtized után, mint a 19. század első negyedére vonatkozó adatok. E jelenségnek két külön magyarázata is lehet. Az egyik szerint az 1820-as évekre vonatkozó adatok valamivel több mint kétszer akkora adatállományra épültek, és a kormegoszlás szempontjából pontosabb, a 19. század első harmadából származó anyakönyvi adatokat használnak, vagyis alighanem megbízhatóbbak. Ugyanilyen módon azonban az is elképzelhető – mutatnak erre elemzések –, hogy a 19. század első felében romlottak a csecsemő- és gyermekhalandósági viszonyok (vagy pontosabb lett anyakönyvi regisztrációjuk), ugyanakkor a 18. század közepéhez képest az eltelt évtizedek során kismértékben javultak a középkorúak és idősebbek továbbélési esélyei. Sajnos ebben az esetben a lakók halandósági adatait – épp azért, mert egyrészt demográfiai torz népesség-szerkezeten alapulnak, másrészt egy ilyen számítás céljára még mindig túl kicsiny esetszámot képeznek – önállóan nem tudjuk értelmezni.

A lakók 18. század közepi demográfiai folyamatairól összességében az alábbiakat mondhatjuk. A nők esetében mind a lakók, mind a házbirtoklók házassági kora közel áll egymáshoz – a falvakban a nőké nagyjából egy évvel magasabb, a városokban két évvel korábbi. A férfiaknál más a helyzet. A falvak férfi lakói nagyjából a nőkkel egyidejűleg házasodnak meg, míg a házbirtoklók esetében a két nem közötti különbség eléri a 4 évet a férfiak javára. A házbirtokló férfiak házasságkötését ugyanis befolyásolják a tulajdoni és öröklési viszonyok, míg ennek a lakókra vonatkozóan – ingatlanuk nem lévén – nincs kimutatható (halasztó) hatása. A nők esetében a házbirtoklók és a lakók házassága között viszont vélhetően azért nincs komolyabb különbség, mert – a korabeli társadalmi elvárásoknak megfelelően – valószínűleg mindkét csoport a születések számának maximalizására törekszik, hogy ellensúlyozza a magas csecsemő- és gyermekhalandóság hatását.⁴¹ (Ennek kulcsa pedig a korai férjhez

hogyan nem igaz.) Két ok miatt közöltük mégis az élők alapján számított kihalási rendet a VI. ábrán. Egyrészt a migrációs adatok Hablicsek számításainál sem álltak rendelkezésre, másrészt a két görbe között viszonylag jó az egyezés annak ellenére, hogy pontatlanabb adatok, nagyobb arányú vándormozgalmak és 65 év különbség rontja számításaink megbízhatóságát. A két görbepár azt sugallja, hogy a demográfiai szerkezet és népesedési folyamatok között feltételezhető változás – legalábbis a halandóság esetében – a 18. század közepé és az 1820-as évek között nem becsülhető túlságosan nagy méretűnek.

⁴¹ A felnövő gyermekekre szükség volt munkaerőként, de fontosnak számított az is, hogy legyen (fiú) örökös, „ne haljon ki a család”, amelynek akkoriban jóval nagyobb fontosságot tulajdonítottak, mint manapság.

menés, mivel a 18. századi falusi közösségek nem kedvelik a házasságon kívüli születeket.)

A 18. század közepi termékenység mértéke a házbirtoklók esetében adataink szerint magasnak mondható, mintegy 15%-kal meghaladja az 1860-as években mérhető. Különböző tényezők miatt azonban az egyes falucsoportok termékenysége között kisebb-nagyobb különbségek észlelhetők, amelyek további részletesebb elemzést igényelnek. A lakók termékenysége azonban jóval alacsonyabb a házbirtoklókénál, mivel többségüknél ez még a befejezetlen folyamatot tükröző érték. (Sajnos ebben az esetben megfelelő kutatások híján nem áll módunkban eredményeinket a 19. századi viszonyokkal összehasonlítani.)

A halandóság tekintetében 18. század közepi adataink közel állnak a már említett, a 19. század húszas éveire számított, országos mintavételen alapuló vizsgálatéhoz. Tekintettel arra, hogy ebben az időszakban – a termékenységgel szemben – a halálozás befolyásolására a népességnek kevésbé volt módja, nem igazán feltételezhetjük külön, a lakókra érvényes halandósági modellek létezését. (Igaz, a lakókra vonatkozó továbbélési rend kiszámításához szükséges adataink kicsiny száma, továbbá sajátos kor és nem szerinti összetétele egyébként is bizonytalan támpontokat ad.)

5. Kitekintés

Az alábbiakban röviden összegezzük a lakók demográfiai, háztartási és népmozgalmi jellemzőire vonatkozó megállapításainkat, majd megpróbáljuk eredményeinket tágabb keretekben – a 18. század végi Magyar Királyságban, illetve a rendelkezésünkre álló korabeli nemzetközi adatok között – elhelyezni. (Időbeli kitekintésre sajnos jelenleg nem látunk lehetőséget, mert a témáról szóló, általunk ismert hazai és nemzetközi adatok és vizsgálatok többsége a 18. század közepe-vége körüli állapotokra, néhány pedig a 17. századra vonatkozik, vagyis nem alkalmas a későbbi változások körvonalazására.)

Korszerkezet tekintetében a lakók adatai eltérnek a házbirtoklókétól. Míg utóbbiak korfáinak alakja a hagyományos demográfiai rendszerekben élőkre jellemző piramis alakot mutatja, addig a lakónépesség kormegoszlásában egyértelműen torzulások tapasztalhatók: a 10–19 éves korcsoportok aránya az átlagosnál alacsonyabb, a 60 év felettieké pedig az átlagnál magasabb. Ha a házbirtoklók és a lakók nemek szerinti adatait viszonyítjuk egymáshoz, akkor azt látjuk, hogy a lakók között mind a városokban, mind a falvakban általános a nőtöbbség, és a nemek aránya túlnyomó többségében extrém értékeket mutat.

A családi állapot szerinti összetétel esetében szintén határozott különbségek észlelhetők a lakók és nem lakók között, különösen a nőknél. Utóbbiak körében kiugróan magas az özvegyek aránya, és az átlagosnál ugyancsak több ismeretlen családi állapotú jelez közöttük vonatkozó grafikonunk. A lakónépesség

demográfiai szerkezete tehát gyakorlatilag minden népességszerkezeti mutató tekintetében eltér a házbirtoklókétól. Azaz a házbirtoklók és lakók esetében lényegében két különböző demográfiai szerkezetű népességcsoportról van szó. Ugyanakkor szembevetendő, hogy a lakók és a nem lakók közötti különbségek a férfiak között kisebb mértékűek, mint amilyenek a nők körében tapasztalhatók.

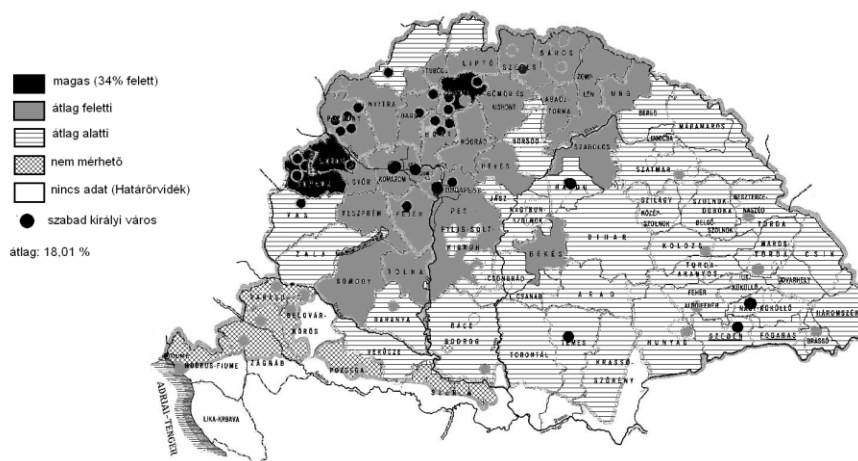
A lakónépesség együttélési szerkezete ugyancsak markánsan eltér a házbirtoklókétól. A falvak esetében mind a nem családban, mind az összetett szerkezetben élő népesség aránya 10% körüli, míg a városi lakók esetében az előbbieknél valamivel magasabb, de utóbbiaké a 3%-ot sem éri el. Vagyis a lakók körében az alapvető együttélési forma városban és falun egyaránt az egyszerű családos háztartás, annak hozzátételével, hogy figyelmet érdemel közöttük a családot nem alkotók, illetve magányosan élők száma és aránya is. A lakók népességszerkezetében mutatkozó különbségek – a nemek, korcsoportok, családi állapotok sajátosságai –, valamint a lakáshelyzetükből adódó gazdasági korlátok minden valószínűség szerint sem kívánatosak, sem lehetségesek nem tették számukra a több tagból álló, bonyolultabb együttélési formák kialakítását, illetve fenntartását, amelyek a házbirtoklóknál sokkal gyakrabban előfordulnak, sőt egyes közösségekben dominálhatnak is.

Rátérve a népmozgalmi jellemzőkre, azt mondhatjuk, hogy a lakók házassági adatai – főként a férfiak esetében – egyértelműen különböznek a házbirtoklókétól. Míg a férjhez menés kora a házbirtokló és a lakó nők esetében nagyjából azonos, addig a férfi lakók házasságkötése lényegesen korábban következik be, mint a házbirtoklóké, sőt a falvakban a női lakókénál is alacsonyabb értékeket mutat. Utóbbi jelenség annak tulajdonítható, hogy a lakók ingatlanon nem rendelkeznek, az örökségre várás elmarad, megélhetési forrásaik szűkössége pedig inkább arra ösztönzi őket, hogy korán házasodjanak. Ebből következően a férfi lakóknál időben gyakorlatilag egybeesik a házasságkötés és a háztartásfővé válás, szemben a házbirtoklókkal, ahol a kettő között akár évtizedes távolság is elképzelhető, s addig félig alárendelt helyzetben a szülői háztartásban kell élniük. Ugyanakkor adataink azt is sejtetik, hogy a lakók körébe tartozó férfiak 10–15%-a kénytelen lemondani a házasságkötésről, és hátralévő életét család nélküli, magányos személyként éli le.

A lakók termékenységi adatai ugyancsak egyértelműen, mintegy 20%-kal alacsonyabbak a házbirtoklókénál, sőt a különbség a magasabb termékenységű falvakban akár a 30%-ot is elérheti. E mögött azonban nem kell korán megjelenő születéskorlátozásra gyanakodnunk. Egyszerűen arról van szó, hogy a lakónépesség családjaira vonatkozó adatok többségében befejezetlen termékenységen alapulnak: az összeírtak részben fiatalabbak, részben igen magas arányt képviselnek közöttük az olyan özvegy nők, akiknek termékenységi periódusa férjük korai halála miatt idő előtt lezárult. Emiatt a lakók alacsony termékenységi adatai bizonyos értelemben félrevezetőek. A halandóság tekintetében azonban – melynek vizsgálatára adataink kevésbé alkalmasak – a továbbélési

rend alapján nem feltételezhetünk külön, a lakókra érvényes halandósági modelleket.

Ám mielőtt elemzésünket lezárnánk, szükségét érezzük, hogy megpróbáljuk vizsgálati eredményeinket szélesebb keretben elhelyezni. Számításaink ugyanis lényegében egyetlen nagyobb régió anyaga alapján készültek, ráadásul vizsgált csoportjaink – a lehetséges különböző modellek jellemzőinek megállapítása érdekében – úgy álltak össze, hogy megalkotásuk során az elemezhetőség megteremtésére törekedtünk, és nem vettük figyelembe az egyes társadalmi, kulturális és felekezeti csoportok valóságos arányait. Vagyis a reprezentativitás eléréséhez – mint arra korábban már utaltunk – részben további etnikulturális csoportok és további régiók anyagának bevonására lesz szükség. No és természetesen az etnikulturális, illetve felekezeti szerkezet, a településtípusok és régiók arányainak figyelembevételével súlyoznunk kell majd adatainkat.

Forrás: Faragó 2010 után számítva.

2. térkép

A lakóháztartások aránya a Magyar Királyságban törvényhatóságok szerint (1785)

The percentage of households with lodger in the Hungarian Kingdom by administrative units (1785)

A lakók teljes népességben kimutatható arányának megállapítására azonban – amely tulajdonképpen azt mutatja meg, mekkora súlyt képvisel a társadalomban ez a réteg, ténylegesen mennyire fontos különálló vizsgálata – már most is van lehetőségünk az 1785–1787. évi II. József-féle népszámlálás alapján. Ha

összevetjük egymással a népszámlálásban látható házak és famíliák számát, akkor a kettő különbségéből tájékozódásra alkalmas értékeket kapunk arra nézve, hogy körülbelül milyen arányú lehetett a lakóháztartások aránya, és milyen regionális különbségek figyelhetők meg a megyék és városok szintjén a lakó-létforma elterjedésében.⁴² A 2. térkép azt mutatja meg, hogy a Magyar Királyság átlagosan 18%-os lakóarányának törvényhatósági részértékei milyen sajátos területi megoszlást mutatnak. A legmagasabb, 34%-ot meghaladó értékek mind a nyugati határszélen – ahol a népesség jelentős része német –, az ugyancsak részben németek lakta Zólyom megyei bányavidéken, valamint a szabad királyi városok egy részében találhatók. Az alacsonyabb, de még a 18%-os átlag feletti értékeket mutató megyék az ország középső és északi (főként a mai Szlovákia területéhez tartozó) részein helyezkedtek el, de ebbe a csoportba tartozik a városok egy másik, ugyancsak jelentősebb számú csoportja is. Viszont az átlagnál alacsonyabb lakó-arányt mutatnak a Kárpát-medence tiszántúli, erdélyi, délvidéki részei és néhány határ menti terület – vagyis általában a ritkábban lakott peremvidékek. (Városok ebben a csoportba már csak kivételesen fordulnak elő, azok is többségükben alföldi tanyás települések.) Végül különálló csoportot alkot Horvátország, amelynek megyéiben – egy kivétellel (Verőce) – nem lehetséges a lakók arányának megállapítása.⁴³ Ez a megoszlás sok tekintetben visszatükrözi a Kárpát-medencei régiók viszonylagos fejlődési különbségeit – minél fejlettebb ugyanis gazdasága, társadalomszerkezete és urbanizáltsága mértékét tekintve egy-egy megye, illetve régió, annál magasabb az ott található lakók mérhető aránya. Ugyanakkor a fenti területi megoszlás egybeesik azokkal a regionális rajzolatokkal is, melyeket akár a háztartásszerkezeti különbségekről, akár a háztartásokban alkalmazott szolgák arányáról korábban a Kárpát-medencére nézve megállapítottunk (Faragó 2001: 56–58.; vö. Faragó 2004). A lakók aránya ott magasabb, ahol gyakoribb a fizetett szolgák foglalkoztatása, döntően egyszerű családok háztartások uralják az együttelek szerkezetét, vagyis amely területek közelebb állnak a nyugat-európai és

⁴² Az összevetésnek természetesen vannak gyenge pontjai. Egyrészt az összeírók felvehették a lakatlan házakat – nem sokszor tették –, másrészt nem állapítható meg az egy házat közösen bírók, illetve a házban látszólag házbirtoklóként, valójában azonban bérlőként élők száma és aránya. (A falvakban például a közösség fizetett ideiglenes alkalmazottait – pásztorokat, mezőőröket – rendszeresen a közösség erre fenntartott házában helyezték el. A helyzetüket pontosító feljegyzés többnyire hiányzott, így az első família közülük általában a házbirtoklók csoportjába került, holott lehet, hogy nem tartozott közéjük, hanem a többiekhez hasonlóan lakó volt.) A két hatás azonban egymás ellen működött. Az üres házak, illetve a házbirtoklónak besorolt lakók csökkentették az összeírt lakók számát és arányát, a részbirtoklók lakóként való besorolása pedig növelte azt.

⁴³ Az itt élő falusi lakosok – nagyjából horvátok, kisebb részben szerbek – túlnyomó többsége olyan bonyolult összetételű háztartásokban élt, amelyek esetenként akár két házat is elfoglalhattak, így a fentebb alkalmazott számítási módszerünk többnyire negatív lakó-arányt produkált.

messzebb a kelet-európai, illetve a balkáni társadalomszerveződési modellektől. Vagyis a lakók Kárpát-medencei területi megoszlása ugyancsak a régió Kelet és Nyugat közötti átmeneti pozíciójának képét erősíti számunkra. (Vizsgált mintánk ezen belül az átlaghoz közeli állapotot képvisel, mivel Somogy megye annál magasabb, Zala megye pedig – ahol vizsgált közösségeink nagyobb része található – az átlag alatti lakó-arányokat mutató törvényhatóságok közé tartozik.)

Ha túllépünk a Kárpát-medencén, és a József-féle népszámlálással összehasonlítható korabeli európai adatokat nézzük, amelyek néhány országról (Nagy-Britannia, Norvégia, illetőleg a Habsburg Birodalom tartományainak többsége) rendelkezésünkre állnak, az a benyomásunk, hogy ezek szinkronba hozhatók a Kárpát-medencei lakó-eloszlásról mondottakkal. Anglia és Skócia általunk hasonló módon számított lakó arányai 17 és 19% közöttiek, Wales azonban 9% alatti. Norvégia adata szintén nem sokkal haladja meg a 10%-ot.⁴⁴ A Habsburg Birodalom túlnyomórészt 1762-re vonatkozó adatai – melyek szinte egybeesnek elemzésünk eszmei időpontjával – a többnyire kisebb méretű tartományok miatt még világosabban mutatják a fejlettséggel összekapcsolható területi különbségeket. Krajna, Görz és Galícia adatai 7–11%-os lakó-arányokat mutatnak, akárcsak a Kárpát-medencében Erdély, illetve a még a török háborúkat követő újratelepítés fázisában levő Bánát. A többi osztrák tartomány lakó-arányai viszont meglehetősen magasak, 21 és 37% között szóródnak.⁴⁵ Vagyis a fejlettebb, konszolidált területeken itt is egyértelműen magasabb lakó-aránnyal találkozunk, mint ahogy azt a Kárpát-medence esetében láttuk. Együttal a *11. táblázatban* közölt lakó-arányok alapján, a mérési módszer minden esendősége ellenére azt is kijelenthetjük, hogy a lakók aránya – legalábbis Közép- és Északnyugat-Európában – mennyiségi értelemben is figyelemre méltónak és vizsgálatra érdemesnek tekinthető társadalmi csoportot mutat, melynek sajátos demográfiai karaktere eddig a megfelelő kutatások híján többé-kevésbé rejtve maradt. Ehhez kívántunk néhány építőkövel hozzájárulni.

⁴⁴ A norvég adat módszertani szempontból némileg zavaró lehet, ugyanis az 1801-es népszámlálás általunk ismert közléséből csak a lakók népességén belüli arányát ismerjük. Ha ismernénk a háztartások számát, az a lakóháztartások kisebb mérete miatt legalább harmadával magasabb háztartás arányt jelentene, és csak utóbbit lehetne korrekt módon összevetni a közölt többi európai adattal.

⁴⁵ Ráadásul a Habsburg Birodalom idézett összeírása világosan rögzítette a házbirtokló és házzal nem bíró famíliák számát, úgyhogy adataik meglehetősen pontosnak vehetők ebben a tekintetben.

*11. A lakók aránya a 18. század végén a korabeli népszámlálások tükrében
Európa néhány régiójában*

*The percentage of the lodgers according to the censuses of the period in some
regions of Europe at the end of the 18th century*

Tartomány	Év	Házak száma	Összes háztartás	Össznépeség (fő)	Lakók aránya (%)	Átlagos háztartás-nagyság (fő/háztartás)
Alsó-Ausztria	1762	105 330	182 615	777 277	29,7	4,26
Felső-Ausztria	1762	38 389	82 609	417 035	37,1	5,05
Stájerország	1762	104 405	119 531	495 514	21,0	4,15
Karintia	1762	34 739	45 545	259 911	28,8	5,71
Krajna	1762	51 756	50 246	220 671	7,3	4,39
Görz/Gradiska	1762	15 049	16 834	79 749	11,3	4,74
Csehország	1762	263 992	370 525	1 669 003	30,1	4,50
Morvaország	1762	116 173	177 898	834 561	34,1	4,69
Szilézia	1762	29 800	38 009	173 123 ^{a)}	22,5	4,55
Galícia	1776	486 081	537 183	2 580 796	9,5	4,80
<i>Ausztria tartományai összesen^{b)}</i>	1762	<i>1 245 714^{c)}</i>	<i>1 620 995</i>	<i>7 507 640</i>	<i>22,2^{d)}</i>	<i>4,63</i>
Magyarország	1785	877 839	1 123 850	5 794 702	21,9	5,16
Bánát	1785	93 214	102 316	550 409	8,9	5,38
Horvátország	1785–87	82 583	81 026	657 052	-1,9 ^{e)}	8,11
Erdély	1785	255 124	289 123	1 443 371	11,8	4,99
<i>Magyar Királyság összesen</i>	1785	<i>1 308 760</i>	<i>1 596 315</i>	<i>8 445 534</i>	<i>18,0^{f)}</i>	<i>5,29</i>
Anglia	1801	1 467 870	1 778 420	8 331 434	17,5	4,68
Wales	1801	108 053	118 303	541 546	8,7	4,58
Skócia	1801	294 553	364 079	1 599 068	19,1	4,39
<i>Nagy-Britannia összesen</i>	1801	<i>1 870 476</i>	<i>2 260 802</i>	<i>10 472 048</i>	<i>17,3^{f)}</i>	<i>4,63</i>
Norvégia	1801	–	163 570	876 307	12,5 ^{g)}	5,36

a) Szilézia népességszámát Sekera (1978) után javítottuk.

b) Az összesítés nem tartalmazza Isztria, Trieszt, Tirol, Vorarlberg és Salzburg tartományok adatait (Bukovina csak 1775-től került a Habsburg Birodalomhoz). Az arányok Galícia kivételével pontosak, utóbbiban azonban azt csak a lakott házak és háztartások számának különbsége alapján tudtuk becsülni.

c) A házak száma többnyire a lakatlan egységeket is tartalmazza.

d) Az arányokat a külön-külön összeírt házbirtokló és lakó famíliák adatai alapján számítottuk ki.

e) A negatív érték azt mutatja, hogy a házak száma valamivel magasabb, mint a háztartásoké – a zadruha-rendszerben élő famíliák egy része esetenként egynél több házat foglalt el.

f) Becsült adatok, a lakók aránya a lakott házak és háztartások számának különbségén alapul (a lakatlan házak csak néhány kivételes esetben kerültek összeírásra).

g) A házak számát nem ismerjük, de a népszámlálás háztartásonként külön összeírta a lakók számát, vagyis arányuk pontos.

Források: Gürtler 1854: 20–21. (Ausztria); Sekera 1978 I.: 49–51. (Szilézia); OSZK Fol. Germ.1475 f. 255-6 (Galícia); Census Britain 1801 (Nagy-Britannia); Solli 2003: 360–363., 383. (Norvégia); illetve a Magyar Királyságra nézve saját számításaink.

Elemzésünk végeredményeképpen az a vélemény alakult ki bennünk, hogy a lakók csoportjának megjelenése nem elsősorban, vagy legalábbis nem kizárólag egy gazdasági okok miatt bekövetkezett társadalmi süllyedés következménye. Legalább ugyanilyen szerepe, kiváltó oka lehetett benne egy-egy családi demográfiai katasztrófának: a kenyérkereső vagy felesége hirtelen halálának vagy megnyomorodásának, a család egy részét elpusztító járványnak, esetleg egy rosszul sikerült áttelepülési akció egészségügyi következményeinek. Sőt lehettek olyan esetek is, amikor a lakó státusba kerülés nem a hanyatlás, hanem a kezdés/újrakezdés, társadalmi emelkedés első lépcsőfokát, az önállósulást, majd a felfelé emelkedés megindulását jelentette. Jelenleg tehát nehéz pontosan körülírni, még nehezebb kategorizálni a lakók csoportját – tömegesen kellene életútjaikat ismerni, hogy tisztábban lássunk. Ehhez azonban valószínűleg új kutatói megközelítésekre lenne szükség. A történeti demográfusok családrekonstrukciós megközelítése – akár a régi, manuális módon, akár annak automatizált, számítógépes módján történik – főként a helyben maradó, egész termékenységi periódusát sikeresen végigélő népességre épít. A társadalmilag, illetve térben mozgó személyek és családok inkább zavaró elemeket jelentenek e módszer számára. Pedig vannak korszakok, amikor a népesség jelentős része a fizikai és a társadalmi térben egyaránt mozgékony lesz – ilyen volt például Magyarországon a 18. század első felének újratelepülései által fémjelzett időszak, de ilyennek tekinthető a 18. század végén induló, és a 19. század közepén felgyorsuló urbanizáció is, hogy a 20. század mozgásairól ne is beszéljünk. Ebben látjuk tehát hosszabb távon, tartalmi értelemben a lakó mint társadalmi és demográfiai réteg vizsgálatának jelentőségét.

IRODALOM

- Bársony István (1973): *A zsellér a történetírás tükrében*. KLTE, Debrecen. (Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica, 16.; Magyar történeti tanulmányok, 6.).
- Bársony István (1984): *Bihar megye parasztsága a XVIII. században. Bihar megye adózó népessége a XVIII. században*. KLTE, Debrecen. (Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series historica, 36.; Magyar történeti tanulmányok, 16.).
- Benda Gyula (1997): Keszthely népessége, 1696–1851. *Történeti demográfiai füzetek*, 16. 75–143.
- Benda Gyula (2008): *Zsellérből polgár: Keszthely társadalma, 1740–1849*. L'Harmattan, Budapest.
- Berkner, Lutz K. (1975): The use and misuse of census data for the historical analysis of family structure. *Journal of Interdisciplinary History*, 5. 721–738.
- Buchmann Károly (1936): *A délmagyarországi telepítések története I. Bánát*. Budapest.

- Census Britain (1801): A vision of Britain census 1801. Enumeration. Part I. England and Wales 1801. http://www.visionofbritain.org.uk/census/SRC_P/GB1801ABS_1
- Earle, Carville V. (1979): Environment, disease and mortality in Early Virginia. *Journal of Historical Geography*, 5/4. 365–390.
- Faragó Tamás (1977): Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 3. 105–214.
- Faragó Tamás (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. In Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv*, KSH NKI, Budapest. 19–64.
- Faragó Tamás (2004): Szolga- és cselédnépesség a történeti Magyarországon a számok tükrében az első világháború előtt. In Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv*, KSH NKI, Budapest. 23–48.
- Faragó Tamás (2010): Az első magyarországi népszámlálás fennmaradt forrásanyaga. (Egy forráskiadási munka tanulságai.) *Demográfia*, 53/4. 315–372.
- Goehlert, Vincenz (1854): *Die Ergebnisse der in Österreich im vorigen Jahrhundert ausgeführten Volkszählungen*. Wien.
- Hablicsek László (1991): Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. In Szentgáli Tamás et al.: *Demográfiai átmenet Magyarországon*. KSH NKI, Budapest, 43–97. (Történeti demográfiai füzetek, 9.)
- Hajnal, John (1953): Age at marriage and proportions marrying. *Population Studies*, 7/2. 111–136.
- Hanssen, Börje (1979/80): Households, classes, and integration processes in a Scandinavian village over 300 years. *Ethnologia Europaea*, 11/1. 76–118.
- Hudí József et al. (2002): *Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból. A Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben*. Pápai Református Gyűjtemények, Pápa.
- Kovács I. Gábor (2011): Ellenreformáció – természetes szaporulat – vándormozgalmak. (Észrevételek Faragó Tamásnak a Dunántúl 18. századi felekezeti szerkezetváltozásaira vonatkozó számításaihoz.). In Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest, 211–250.
- Kovács Zoltán (1964): Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban. *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 221–243.
- Kőhegyi Mihály (1990): Jelentés a Bácsi Kamarai Kerületbe telepített németek létszámáról 1786-ban. In Juhász Antal (szerk.): *Migráció és település a Duna–Tisza közén*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 15–20.
- Löfgren, Orvar (1974): Family and household among Scandinavian peasants. *Ethnologica Scandinavica*, 2. 17–52.
- Mitterauer, Michael – Reinhard Sieder (1983): The reconstruction of the family life course: theoretical problems and empirical results. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge – New York – London, 309–345.
- Népszámlálás 1869 (1871): *A Magyar Korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest.
- Ogilvie, Sheilagh C. – Cerman, Markus (1995): The Bohemian Census of 1651 and the Position of Inmates. *Social history/Histoire sociale*, 333–346.

- OSZK Fol.Germ 1475 Summarische Tabella über den Populations Stand und andere sich dahin beziehende verschiedene Gegenstände in den Königreichen Galicien und Lodomerien nach dem Abschluss der Conscription mit Ende Octobris 1776.
- Őri Péter – Pakot Levente (2011): *Census and census-like material preserved in the archives of Hungary, Slovakia and Transylvania (Romania), 18-19th centuries*. Max Planck Institute for Demographic Research (MPIDR Working paper 2011–020).
- Őri Péter – Pakot Levente (2014): *Residence patterns in nineteenth century Hungary: evidence from the Hungarian Mosaic sample*. Hungarian Demographic Research Institute, Budapest. (Working papers on population, family and welfare No. 30.)
- Plakans, Andrejs (1975): Peasant farmsteads and households in the Baltic Littoral, 1797. *Comparative Studies in Society and History*, 17/1. 2–35.
- Sekera, Václav. comp. (1978): *Obyvatelstvo Českých zemí v letech 1754–1918. I–II*. Český Statistický Úřad, Praha.
- Seligová, Markéta (1996): Die Entwicklung der Familie auf der Herrschaft Decin in der Mitte des 17. Jahrhunderts unter Berücksichtigung seines wirtschaftlichen Charakters. *Historická Demografie*, 20. 119–175.
- Solli, Arne (2003): *Livsløp – familie – samfunn: Endring av familiestrukturar i Norge på 1800-talet*. (PhD thesis, University of Bergen.)
- Wells, Robert V. (1983): *Revolutions in Americans' Lives: A Demographic Perspective on the History of Americans, Their Families, and Their Society*. Greenwood Press, Westport, Ct. – London. (Contributions in Family Studies, 6.)

Tárgyszavak:

Történeti demográfia
Családtörténet
Háztartásszerkezet
Lakók

LODGERS IN THE TRADITIONAL WORLD OF THE CARPATHIAN BASIN IN THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY

Abstract

The paper has been based on the preliminary analysis of the database still under construction 'Hungary in 1760'. This study used the data of 28,000 individuals, 5,800 households, and 52 villages and 3 towns. The settlements have been classified into six groups in the course of the analysis. 1,115 households with 2,960 individuals were headed by lodgers. The communities under investigation were situated in the South-Western part of the Carpathian basin, namely in counties Somogy and Zala.

According to the results of the analysis, the demographic characteristics of the lodger population differed in every respect from those of house owners in the middle of the 18th century, independently of the type of settlement (rural or urban). The

analysis of the household structure gave the same result: the patterns of co-residence of house owners and lodgers considerably differed from each other, considering either the sex and age of household heads or the complexity of their households. According to this result the households of lodgers were almost always small and of simple structure. The life courses of the members of the two subpopulations were also quite different. Male lodgers married earlier than house owners, and the percentage of widows was surprisingly high among female lodgers. Fertility in lodger population was also lower since one part of them were young and had an incomplete reproductive history at the time of the enumeration, and in the case of others the dissolution of marriage (mostly entering widowhood) caused an early break in fertility history.

The author came to the conclusion that the group of lodgers did not appear as a consequence of downward social mobility caused exclusively by economic factors as it was stated by the former generation of Hungarian historians. Somebody often became lodger as a consequence of some demographic catastrophe at family level, and becoming lodger not always meant downward mobility but the first stage at the beginning of adult life or the first step towards upward social mobility. Therefore, at present it is difficult to describe or classify more precisely the group of lodgers, we need to analyse a great quantity of their life courses in order to see them more clearly. But this needs in all probability new scientific approaches and further demographic research focusing on this peripheral social group. It seems to be particularly necessary since the percentage of lodgers in the Carpathian basin at the end of the 18th century was higher in the western, more developed regions. Consequently, the proportion of lodger population might have been linked to social changes and this fact confirms the former view on the region's transitional position between the 'West' and the 'East'.